

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Факультет філології та журналістики

Кафедра історії та культури української мови

Нестерчук О. Г.

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Луцьк – 2023

УДК 811.161.1'28(07)

Н 56

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 8 від 26 квітня 2023 р.)*

Рецензенти:

Костусян Н. М. – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Нестерчук О. Г.

Н-56 **Українська діалектологія** : конспект лекцій. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023 137 с.

У конспекті лекцій кожному темі представлено окремим заняттям відповідно до програми навчального курсу «Українська діалектологія». До матеріалу запропоновано план теоретичного матеріалу, питання для самоконтролю. Дібраний матеріал, ілюстровано діалектними текстами, реченнями, окремими словами, що записані від респондентів певної говірки фонетичною транскрипцією. Приклади включають зразки українських говірок усіх наріч української мови, взяті зі збірників та експедиційних записів, які репрезентують усі говори нашої мови. Здобувачам освіти запропоновано словник діалектологічних термінів; рекомендований список літератури, лінгвістичних атласів, діалектних словників; вміщено карту говорів української мови.

Для здобувачів освітніх програм «Українська мова та література. Світова література» (спеціальності 035 Філологія), «Середня освіта. Українська мова та література. Світова література» (спеціальності 014 «Середня освіта (Українська мова і література)», а також для всіх, хто цікавиться народною мовою.

УДК 811.161.1'28(07)

© Нестерчук О. Г., 2023

© Волинський національний
університету імені Лесі Українки,
2023

ЗМІСТ

Передмова	3
Змістовий модуль 1. Фонетика і морфологія говірок.....	5
Лекція 1. Діалектні відмінності національної мови.....	5
Лекція 2. Наріччя і говори української мови.....	10
Лекція 3. Соціальні діалекти	23
Лекція 3. Вокалізм говірок	31
Лекція 4. Консонантизм діалектної мови	38
Лекція 5. Словотвір українських говірок. Діалектний наголос	53
Лекція 6. Морфологічні особливості українських говірок	65
Змістовий модуль 2. Лексика і синтаксис говірок	79
Лекція 8. Синтаксичні особливості діалектної мови	79
Лекція 9. Лексика українських говорів	92
Лекція 10. Діалектна фразеологія.....	99
Лекція 11. Навчання учнів літературної мови в говірковому оточенні (для спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література)).....	104
Лекція 12. Українська діалектографія і текстографія	110
Лекція 13. Лінгвістична географія	115
Лекція 14. Українська мова поза межами України	119
Питання для самостійного опрацювання	126
Підсумкові контрольні питання	127
Список використаної літератури	128

Передмова

Пропонований конспект лекцій з курсу «Українська діалектологія» укладений згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Розрахований на здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальностей 014 «Середня освіта (Українська мова і література)» та 035 Філологія.

Структурні частини конспекту лекцій відображають зміст навчальної програми, де вміщено, завдання для самостійної роботи, перелік питань до заліку. Згідно з освітньо-професійною програмою загальний обсяг курсу – 90 год., формою підсумкового контролю знань є залік.

Лекційні матеріали базуються на підручниках С. Бевзенка «Українська діалектологія», Ф. Жилка «Нариси з діалектології української мови», Г. Аркушина «Західнополіська діалектологія». Кожну тему представлено окремим заняттям, що зручно для здобувачів. До матеріалу запропоновано план лекцій, питання для самоконтролю. Дібраний матеріал ілюстровано діалектними текстами, реченнями, окремими словами, що записані від респондентів певної говірки за допомогою фонетичної транскрипції. Серед прикладів зразки говірок усіх наріч української мови, взяті зі збірників та експедиційних записів. Уміщено багато матеріалу з окраїнних говірок, зокрема берестейських та підляських.

Здобувачам освіти запропоновано словник діалектологічних термінів та рекомендований список літератури, а також покликання на лінгвістичні атласи і діалектні словники; уміщено карту говорів української мови.

Теоретичний матеріал спрямований на одержання знань про наріччя, говори та місцеві різновиди української мови. Здобувачі освіти, які у майбутньому будуть філологами, спеціалістами-словесниками, розширять знання про різні форми існування мови – діалектну і літературну. Крім того, вчителям-словесникам, працюючи в умовах говіркового оточення, потрібно досконало знати особливості місцевого говору та порівнювати їх з літературною мовою. Кожному вчителю для покращення культури усної та писемної мови

учнів та уникнення орфографічних, орфоепічних і інших помилок, спричинених місцевими говірками, необхідні знання з діалектології, а також уміти пояснити норми сучасної української літературної мови.

Конспект лекцій розрахований не тільки для здобувачів-філологів під час засвоєння курсу «Українська діалектологія» чи при написанні курсових і магістерських робіт та наукових статей, а й також стане в нагоді усім, хто цікавиться народною мовою.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ФОНЕТИКА І МОРФОЛОГІЯ ГОВІРОК

Лекція 1. ДІАЛЕКТНІ ВІДМІННОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

1. Причини існування діалектних відмінностей.

Основні риси української мови

Основою сучасної літературної мови стали середньонаддніпрянські говірки, зокрема полтавські, які використав у своїх творах зачинатель нової української літературної мови І. Котляревський.

Сучасні діалектні відмінності у більшості є продовженнями тих відмінностей, які існували в родах і племенах русичів, напр., древляни зворотню частку -ся у дієсловах вимовляли як -са: *находивса, питаласа*, а дуліби, волиняни і бужани – -ся: *находився, питалася, сміялася*. Межа проходила приблизно по р. Горинь.

Виникнення діалектних відмінностей, на думку А. Залеського, це результат пересічення дії різних чинників, насамперед:

1) внутрішньомовні, які спричинені самою будовою діалекту (зредуковані у слабкій позиції зникли, передавши силу голосним повного творення): *столь – стоол – стуол – стул – стуіл – стул, ст'іл*;

2) зовнішньомовні, які спричинені контактами різних діалектів і мов: польські слова (*ц'оця, пйец, коб'іта, заценти*); німецькі слова (*мутёрка, пфл'анец, файний*); російські (*отв'ёрка, тóрмоз, скóрост', вóдка, бутілка*);

3) позамовних, тобто впливами суспільно-економічного та політичного характеру, адже кожна держава нав'язувала свою мову (грошові одиниці: *рубл', грош, злоти*; адміністративні поділи: *войевóдство, тм'іна, губёрн'іа, уйёзд, вóлост*);

4) етнографізми, тобто назви реалій, звичаїв, які побутують на обмеженій території: *полонина, чéрес* (широкий пояс у гуцулів), *аркан* (танець у гуцулів), *мамаліга, брінза* (гуцульські страви).

Крім цього Я. Рудницький виділяє ще такі чинники:

- 1) природно-географічні чинники, які мали вплив на зрізничкування мови (карпатські *закутини*, поліські *багна* і та ін.);
- 2) релігійні та економічно-політичні умови;
- 3) гін до наслідування (вважається щось за краще, доцільніше, тому його наслідують).

Можна ще виділити іншу причину – різна мотивація, що лягла в основу найменування реалії: *жа́лива* ‘кропива’, *трепéта* ‘осика’, *хл’áпавка* ‘дощ із снігом’.

Отже, діалектологія (від грец. *діалектос* – розмова, говір, *логос* – слово, вчення) – це галузь мовознавства, що вивчає територіальні діалекти та говірки.

Синонімом терміну *діалектологія* є *говіркознавство*, але іншомовний термін набув значного поширення, тому вживаний у багатьох мовах [Лизанець 2003, 247].

2. Поняття про діалектне явище.

Говірка, говір, наріччя

Говірка – це найдрібніша діалектна одиниця, що охоплює звичайно мовлення одного або кількох цілком однотипних з мовного погляду населених пунктів, між якими немає будь-яких виражених мовних відмінностей.

Конкретної кількості українських говірок ніде не зафіксовано. Оскільки потрібно тоді досліджувати говірку кожного населеного пункту та порівняти із говіркою жителів сусідніх сіл чи ідентичне мовлення на всіх мовних рівнях.

На території говірки можуть бути різні *ідіолекти* (мови окремих осіб або родин), але вони не утворюють ареалів структурних елементів говірки.

Говір, або діалект, – це група однотипних говірок, що споріднені між собою специфічними мовними ознаками, якими вони більш-менш відчутно відрізняються від інших груп говірок.

Діалектологи виділяють 15 говорів (діалектів) в Україні.

Ареал – територія поширення мовного явища.

Наріччя – найбільша діалектна одиниця, до складу якої входять однотипні говори цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших наріч цієї самої мови.

Українська мова має три наріччя: південно-східне, південно-західне, північне (розгляд карти-схеми з поясненням).

3. Джерела вивчення діалектизмів

1. Основним джерелом вивчення місцевих говорів є зафіксована певним чином жива усна розмовна мова в усій її діалектній розмаїтості.
2. За допомогою програми-питальника можна фіксувати говіркові слова за спеціально складеною анкетною.
3. Матеріали діалектологічних досліджень, до яких додані зразки зв'язного мовлення, словники місцевих слів і т.д.
4. Етнографічні записи (записи, в яких викладено побут, звичаї, традиції різних діалектів українців).
5. Фольклорні матеріали (пісні, легенди, притчі).

4. Методи збирання діалектного матеріалу.

Методи діалектологічних досліджень

Анкетний метод: спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети (питальники) розсилаються на місця кореспондентам (учителям, студентам-заочникам), які заповнюють їх згідно з інструкцією.

Експедиційний метод (або польовий): експедиція зі спеціально підготовлених людей, які роблять записи за складеною програмою у наперед визначених населених пунктах (напр., краєзнавча (діалектологічна) практика у ВНУ ім. Лесі Українки).

Методи діалектологічних досліджень:

- 1) описова (статична, синхронна) діалектологія вивчає місцеві говори певної мови в якомусь одному хронологічному зрізі (в один період, сучасником якого є дослідник [Аркушин 2022]);
- 2) історична (діахронна) діалектологія вивчає розвиток діалектної мови і місцевих говірок протягом певного історичного періоду ([Мойсієнко 2006]);
- 3) описовим (монографічним) методом описують характерні особливості певної говірки чи говору в порівнянні з літературною мовою. У працях з діалектології часто переплітаються синхронний і діахронний аспекти [Говірка 2003–2005];

- 4) Лінгвістичне картографування [Чирук 2010];
- 5) Діалектні словники [Лисенко 1974; Куриленко 1991].

6. Досягнення сучасної української діалектології. завдання, які стоять перед українськими діалектологами

Завдання діалектології – вивчення і дослідження закономірностей живої народної мови в усій розмаїтості її місцевих діалектів і говірок, а також географічне поширення говіркових явищ, окреслення і виділення певних діалектних одиниць у їх системі тощо.

Отже, діалектологія займається визначенням і описом територіальних діалектів. Правда, виділяють соціальну діалектологію, яка вивчає мовленнєві утворення соціального плану, умовні говірки певних груп людей, об'єднані професією чи видом занять.

Розрізняють *описову* (статичну, синхронну) та *історичну* (діахронну) діалектологію.

Описова діалектологія займається вивченням будь-якого рівня місцевих діалектів певної мови в якомусь одному хронологічному зрізі сучасного дослідницького періоду [Аркушин 2004].

Різновид діалектології, що вивчає народну мову в змінності її говіркових форм, тобто досліджує територіальні утворення у часовому ракурсі, називається **історичною** діалектологією [Шевельов 2002].

7. Нульові діалектизми

Нульові діалектизми – це елементи системи літературної мови, що відсутні в системі досліджуваної говірки. Таким нульовим діалектизмом в західнополіських говірках є літературна назва проміння (сонця), що у говірках відсутнє. Тому літературний вислів *сón'ачне пром'ін':а засл'інл'уйе óч'і* може бути передане реченням *сónце сл'їпит' óч'і*. Західнополіський нульовий діалектизм зі значенням 'ніжка качана капусти' у середньо- та східнополіських говірках має відповідники: *хрaп, хрáпа, хрaпáн, сторчáн*. На позначення 'серця, легені, горлянка і печінка' (разом) у середньо- та східнополіських говірках – *журавéл', гусáк, кл'уч*.

Нульовий діалектизм у східнополіських говірках – це відсутність спеціальних слів для повертання коней праворуч та ліворуч. У західно- та середньополіських говірках використовують команди: *соб, ксо, к соб'і, цоб'і, цабé*.

8. Етнографізми. Народна етимологія

Серед української мови освічених верств населення вирізняють деякі невеликі своєрідності, чи відхилення, приналежні до певних теренів, що скупчуються довкруги більших міст і зв'язані спільним культурним розвитком. Такі незначні відхилення від спільної літературної мови, зв'язані з містами, називаються **локалізмами** або провінціалізмами. Порівняймо, в галицьких містах: *бу́ло, ка́жу, ро́бл'у*, на Рівненщині: *було́, кажу́, робл'у́*.

Етнографізми – це слова, що називають реалії, рельєф, звичаї, які відсутні в інших регіонах. Наприклад, *киптар* – козушок без рукавів, *брінза* – сир з овечого молока. Існував вид гри в Галичині та Закарпатті біля мерця: *гру́шка, лубо́к, дупа́к, кова́л'*.

Народна етимологія – помилкове пояснення походження слова та його значення на основі подібності звучання незвичної лексеми (переважно запозиченої) із відомим словом рідної мови: *окові́та* – aqua viva (жива вода), *витропа́н* – аероплан, *од'ага́ло* – одіяло.

Так часто пояснюють і походження назв населених пунктів, наприклад: Холопичі (Волинська область) походить не від *холоп* 'підневільна людина', а від словосполучення 'голі пéчі'.

Отож наші говірки багаті на такі незвичні слова.

ЛЕКЦІЯ 2. НАРІЧЧЯ І ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. До питання про діалектне членування української мови.
2. Українські наріччя.
3. Говори південно-східного наріччя.
4. Говори північного наріччя.
5. Говори південно-західного наріччя.

1. До питання діалектного членування української мови

Кожна національна мова має діалектні відмінності.

Першу інформацію про діалектне членування української мови на різних територіях знаходимо в спогадах німецького лікаря Йогана Вільгельма Мюллера «Подорож з Варшави на Україну 1780-1781 рр.» [УМЛШ. 1990, с. 61].

Першою спробою групування українських говорів на території Лівобережної України ще з XVIII ст. можна вважати працю Афанасія Шафонського «Топографічний опис Чернігівського намісництва» (1786 р.). За мовними і антропологічними особливостями населення А. Шафонський Лівобережну Україну поділяв на три частини: північно-західну, середню, південно-східну.

Про відмінність північних українських говорів від південних згадує О. Павловський у «Грамматики малоросійскаго нарѣчія», опублікованій 1818 р., зазначає, що північні говори, на відміну від південних, характеризуються наявністю дифтонгів (двозвуків) на місці давніх *o* і *e* [<http://litopys.org.ua/rizne/slovpav10.htm>].

У 30-х роках XIX ст. М. Максимович виділяв малоруське, або українське, (північносхідне) і червононоруське, або галицьке (південно-західне) наріччя української мови. До першого він зарахував говори по обидва боки Дніпра, а також Полісся, Волинь і Поділля; до другого – говори по обидва боки Дністра в Галичині і Карпатах [Історія 2004].

На думку Вагилевича («Грамматики языка малорусского в Галиции», 1845 р.), в українській мові виділяють галицьке і київське наріччя, які розмежовуються ріками Серет і Буг. Умовно визначається ще карпатське наріччя.

Я. Головацький у праці «Розправа о язиці южноруськім і его нарічіях» (1848 р.) виділяє три наріччя: волинсько-подільське, або українське, (переважна більшість українських говорів), галицьке, або надністрянське, (надністрянські говірки, а також буковинський і гуцульський говори) і гірське, або карпаторуське [<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/G/GolovackyjJ/Statti/RozpravaOJazyciJuzhnoruskim.html>].

Найґрунтовнішим у XIX ст. дослідженням, присвяченим діалектному членуванню української мови, є праця Костянтина Петровича Михальчука «Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчїями Галичины», написана в 1871 р., надрукована 1872 р. [Михальчук 1872]. Мовознавець розрізняв три наріччя: українське (з північноукраїнським, середньоукраїнським, південноукраїнськими піднаріччями), поліське (з підляськими, чорноруськими, або заблудівським, поліським і сіверським піднаріччями) і русинське (з подільсько-волинським, галицьким і карпатським піднаріччями). Потім К. Михальчук прийняв поділ української мови, запропонований О. Соболевським, на два наріччя. Олексій Іванович Соболевський у праці «Нарис російської діалектології» 1892 р. українські говори поділяв на два наріччя: північне (північно-руське) і південне (південно-малоруське або українсько-галицьке). До північного наріччя автор відносив і частину закарпатського говору [https://shron1.chtyvo.org.ua/Moskalenko_AA/Narys_istorii_ukrainskoj_dialektolohi_i_radianskyi_period.pdf?PHPSESSID=hvrbtm1punaij9d33v6s4caar4].

О. Шахматов у праці «До питання про утворення російських наріч» 1894 р. висловився за три наріччя – українське, галицьке і північне. Пізніше він підтримав думку О. Соболевського про наявність двох наріч української мови – північного і південного [Грушевський 2008, 94 – 98].

А. Кримський в «Українській граматиці для учнів вищих класів гімназій і семінарій Наддніпрянщини» 1907 р. говори української мови поділяв на східне (східно-малоруське) і західне (західно-малоруське) наріччя.

І. Зілинський у праці «Проба упорядкування українських говорів» 1914 р. виділяв два наріччя української мови – південно-східне і північно-західне.

В. Гонцов у праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» 1923 р. і на доданій до неї карті за фонетичними і морфологічними ознаками виділяє північне і південне наріччя.

А. Москаленко в посібнику «Конспект лекцій з української діалектології» 1940 р. відстоює угруповання українських говорів К. Михальчука на три наріччя – північне, південно-західне і південно-східне [Москаленко 1962].

У «Програмі з української діалектології для університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів» М. Наконечний 1941 р. виділяє північне, південно-західне і південно-східне [Наконечний 1941].

У «Нарисах з діалектології української мови» 1966 р. Ф. Жилко поділяє говори на три наріччя: північне, південно-західне і південно-східне, що відображені на вміщеній карті [Жилко, 1966].

С. Бевзенко у вузівських посібниках «Діалектні групи і говори української мови» 1975 р. та «Українська діалектологія» 1980 р. [Бевзенко 1980] виділяє три наріччя: поліське або північноукраїнське, південно-західне і південно-східне.

Отже, в сучасній діалектології загальноприйнятим є поділ говорів української мови на три наріччя – північне, південно-західне, південно-східне. При групуванні говорів української мови доводиться розрізняти давній і сучасний їх стан. Автори, що вивчали проблему групування говорів, не раз сплутували різні етапи розвитку говорів, унаслідок чого приходили до неоднакових висновків.

2. Українські наріччя

В українській мові виділяємо три наріччя: північне, південно-західне, південно-східне.

Північне наріччя української мови межує на півночі з білоруською мовою, на сході з російською, на заході – з польською.

За даними АУМ, південна межа північного наріччя проходить приблизно по лінії: Устилуг – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Київ – Прилуки – Конотоп і діла по річці Сейм до межі з російською мовою. Ізоглати ряду явищ північного наріччя проходять на південь від названої лінії, на північ від неї поширена смуга говірок з ознаками південних наріч.

Діалектні явища, якими розмежовують північне наріччя від південного, такі (першими подаються риси північного наріччя): *дiрка* – *д'iрка*; *осен'* – *ос'ін'*, *пiпел* – *пiп'iл*; *йáблоко* – *йáблуко*; *п'йiдú* – *п'iдú*; *ц'iловáти* – *ц'iлувáти*; *кон'ú* –

конéв'ї, з йéйу – з нéйу; багáтeйe – багáтe; мóгилки – кладовíшчe, орéл'а – гóйдалка, вéл'ми – дúжe.

Західнополіський говір північного наріччя від волинського говору південно-західного наріччя відділяють ізоглоси таких явищ: *дúрка – д'úрка, пáсика – пáс'ика; лебедá – лободá, йáблико – йáблюко, ком'íр – кóм'íр, горобúх і горобéй – горобéц'ь; сóли – сóл'ї, ратáї і орáч – орáч; мура́х'ї – кома́х'ї.*

Південно-західне наріччя української мови на півдні межує з молдавською, румунською і угорською мовами, на заході – із словацькою і польською. Основна межа між південно-західним і південно-східним наріччями проходить приблизно по лінії: Коростишів – Ружин – Тетіїв – на схід від Умані – Первомайськ – Миколаївка – Роздільна.

Діалектні явища (першими подаються південно-західні): *свáд'ба – свáйба і свáл'ба, стúрта – скúрта, кропúва – кропивá, йідéн і йедéн – один, р'íшча – хмиз, знáйe – зна, грúба – ваг'ítна, колисáти – колихáти.*

За різними діалектними явищами українські наріччя співвідносяться по-різному. У галузі фонетики південно-східні і південно-західні говори мають багато спільного і протиставляються північному наріччю, у галузі граматики більше спільного між північним і південно-східним наріччями, а південно-західні говори їм протиставляються. У лексиці кожне наріччя приблизно в однаковій мірі виявляє свою специфіку.

3. Говори південно-східного наріччя

Південно-східне наріччя територіально найбільше. Воно охоплює південну частину Київської і Сумської областей та Черкаську, Полтавську, Харківську, Луганську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку області. Говірки південно-східного наріччя української мови знаходяться також на території суміжних районів Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей та Краснодарського і Старопольського країв Росії, частково в Надволжі, на південному Сибіру, на сході Казахстану і на півночі Киргизії та на Далекому Сході.

Середньонадніпрянський говір південно-східного наріччя охоплює Полтавську і майже всю Черкаську області, південні райони Київської, південно-західні райони Сумської, північні райони Кіровоградської і північно-західні райони Дніпропетровської областей.

Своєрідні особливості середньонадніпрянського говору: м'якість приголосного [ш'] перед [а], що походить з носового [е] (*лош'а*); перехід у деяких говірках [е] в [а] (*залéний, насé, тапéр*); лексичні діалектизми: *пов'ітка* 'приміщення для свійських тварин', *чушка* 'очіпок', *вів'ід* 'димар', *с'і-с'і* 'вигук, яким кличуть овець', *маслак* 'костомаха'.

Рядом лексичних рис у середньонадніпрянському говорі виділяються правобережні і лівобережні стосовно Дніпра говірки.

По умовній лінії Тетіїв – Корсунь-Шевченківський – Черкаси – Семенівка – Хорол – Миргород – Зіньків середньонадніпрянський говір поділяється на північну і південну частини.

Середньонадніпрянський говір відіграв основну роль у становленні нової української літературної мови.

Слобожанський говір займає територію Харківської і більшої північної частини Луганської, північних районів Дніпропетровської і Донецької областей.

До особливостей слобожанського говору належать: майже послідовне вживання дієслівних форм 1-ої особи однини типу *нос'у, сид'у, свист'у*; давальний відмінок множини іменників II відміни має закінчення **-ім** (*кón'ім*), прийменник *бл'а* 'для'; лексичні діалектизми: *кобушка* 'глечик', *накідка* 'скатертина', *мурав'я* 'мурашки', *ламанка* 'терниця'.

Межа між слобожанським і степовим говорами проходить приблизно по лінії: Новомосковськ – Лозова – Слов'янськ і далі на схід по річці Сіверський Донець.

У слобожанському говорі виділяють північні говірки (на північ від лінії Суми – Белгород – Розсош) і південні. Кількома рисами слобожанський говір поділяється ще на західну і східну частини, межа між якими проходить приблизно по річці Оскіл.

Степовий говір південно-східного наріччя за територією серед усіх говорів української мови найбільший. Він охоплює південну частину Кіровоградської, Дніпропетровської, Донецької і Луганської, більшу східну частину Миколаївської та Одеської областей, Херсонську, Запорізьку області.

До особливостей степового говору відносяться: вживання [i] на місці [a] в слові *колód'із'*; часті випадки відсутності чергування приголосних (*на дорóг'і, в рук'і*); інфінітив на **-ть** (*ході́т', робі́т'*); переважне вживання дієслівних форм типу: *сид'у́, св'іт'у́, нос'у́*; вживання форм на **-ють** (*ход'у́т', нос'у́т', ломл'ут'*); лексичні діалектизми: *красу́йеєц'а* 'цвіте жито', *косові́ц'а* 'жнива', *гічка* 'картоплиння'.

Степовий говір, за АУМ, можна поділити на західно-степові і східно-степові говірки, межа між якими пролягає приблизно по річці Інгул.

4. Говори північного наріччя

Північне наріччя поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський і західнополіський. Східнополіські і середньополіські говори, хоч і відрізняються, загалом протиставлені західнополіському говору, в якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя.

Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить в основному по р. Дніпро. М. Никончук вважає, що найважливішим чинником у розмежуванні середньополіського і східнополіського говорів є те, що Дніпро був природним кордоном між давніми етнічними групами східних слов'ян.

Східнополіський і середньополіський говори розмежовуються ізоглосами таких явищ (першими наводимо риси середньополіського говору): *порос'á – парас'á, обі́чайка – об'і́чка, корова́рн'а – кор'івник, кáчка і у́тка – у́тва і у́тка*.

За даними АУМ межа між середньополіським і західнополіським говорами проходить не по річці Горинь, як до недавня вважали дослідники, а трохи далі на захід (приблизно посередині між Стиром і Горинню). Ці говори розмежовуються такими явищами (першими подано особливості західнополіського говору): *д'ід – дид, л'і́зти – лі́зти, горі́х – гор'éх, мишо́к – мешо́к, л'ід – л'од, л'уод, л'іед, л'уд;*

n'ich – nych, n'iech, n'ich; v'iz, viz – voz, vuz, vuoz; yábluko – yábluko i yábloko; brátovi – brátu; xmilín':a – gурковín':a.

Східнополіський говір. Найбільша кількість дифтонгів на місці давніх наголошених голосних [o], [e] в новозакритих складах; вимова ненаголошеного [o] як [y] (*укр'ін, усл'ін*) і як [a]; початкове [i] в словах *ігólка, ігрát'*, протиставний [i] (*іл':у, ігруша*); протетичний [й] (*йулиц'а*); наказовий спосіб (*ход'ом, бером, несом*); прийменник **са** (*са мно́йу*). Лексичні діалектизми: *к'ік'і* 'кукурудза'; *га́йстер* 'лелека', *ка́йстра* 'торба годувати коней', *пу́га* 'батіг', *бóвдур* 'димар', *гроб* 'труна'.

У східнополіському говорі виділяється група північних говірок і крайніх східних говірок.

Специфіка зазначених говірок зумовлена передусім розташуванням на межі з говірками російської мови, з одного боку, і середньонадніпрянськими та слобожанськими говірками південно-східного наріччя української мови – з другого. Загалом же середньополіський говір давній, в його основі лежить мова східнослов'янських племен полян і частково сіверян.

Середньополіський говір. До його специфічних особливостей належать такі риси: тверда вимова губних перед голосними, що походить з ʒ: *свит, смих, сват* 'свят'; твердість закінчень у дієсловах: *хóдит, нóсит*; [й] в дієсловах: *любійу, л'убійат*; відсутність чергування; *ход'у, сид'у, свист'у*; частка **-са**: *пора́дивса, смийáлиса.*

Лексика: *веселу́ха* 'райдуга', *товста́* 'вагітна', *тук* 'клуня', *с'у-с'у* 'вигук, яким кличуть собак'.

На думку археологів, приблизно по межі із Житомирською і Київською областями в XI-XII ст. проходила межа між древлянами і полянами. Можливо, що ця давня етнічна межа якоюсь мірою постає підґрунтям сучасного групування середньополіських племінних об'єднань полян і древлян.

Західнополіський говір. У цих говірках поєднуються особливості північного наріччя з рисами південно-західних говорів.

До його специфічних особливостей належать такі риси: давній [ѣ] у наголошеній чи ненаголошеній позиції переходить в [і] (*сн'іг, с'іно, л'іс*), хоча у говірках може бути [и] (*с'іно, миш'ок*); до етимологічного [о] в новозакритих складах під наголосом виступає монофтонги [у], [и], [і] (*кун', вул, кин', вил, к'ін', в'іл*), звукосполуки [к'і], [г'і], [х'і] поряд з [ки], [ги], [хи] (*рок'і, мурах'і, н'ог'і*), приставні [в], [г] (*гув'ес, г'око, в'усил'ница*).

На території, яку охоплює західнополіський говір, за давньоруським літописом, жило східнослов'янське племінне об'єднання бужан, яке пізніше стало називатися волинянами. Бужани первісно входили до складу найдавнішого племінного об'єднання дулібів. Історичними чинниками зумовлена відмінність берестейських говірок від решти західнополіського говору. Археологи допускають, що у VIII–IX ст. волиняни перейшли через Прип'ять і освоїли територію майбутньої Берестейщини.

Виділення надбузьких говірок у західнополіському говорі пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї території з Надністрянщиною і багатовіковим перебуванням відповідних земель у складі Польщі, тому підляські говірки вважаємо частиною західнополіського діалекту.

5. Говори південно-західного наріччя

Південно-західні говори української мови характеризуються великою строкатістю. Ця строкатість зумовлена передусім етнічними чинниками. Мова давніх східнослов'янських племен волинян, уличів, тиверців і білих хорватів, яким відповідає населення південно-західної України, найправдоподібніше характеризувалися певними відмінностями.

Ряд говірок південно-західного наріччя збереглися на території Польщі, один говір (лемківський) в Словаччині, окремі говірки південно-західного наріччя знаходяться на території Молдавії і Румунії, а переселенські також у колишній Югославії, Канаді, США.

У волинсько-подільська групі виділяють два говори

Волинський говір знаходиться на території південних районів Волинської, Рівненської і Житомирської областей та північних районів Львівської,

Тернопільської, Хмельницької, Вінницької областей. Південна межа: Белз – Мости Великі – Буськ – Золочів – Збараж – Красилів – Хмільник – Тетіїв.

Ізоглоси явищ, якими відрізняється волинський говір від наддністрянського і подільського (першими подаються риси волинського говору): *шóстиї – шéстиї, кóвбан'а – калабáн'а, крини́ц'а – кирни́ц'а, л'іву́н і л'івшу́н – л'івáк і л'івку́тник, прач – прáник, за н'óго – за нéго, ми ходи́ли – ходи́лисмо, п'íч – пйец, п'івен – кугу́т.*

У волинському говорі виділяються північноволинські і південноволинські говірки, умовно цю межу проводять по лінії Горохів – Шепетівка – Бердичів. Приблизно по течії р. Стир волинській говір поділяється на західноволинські і східноволинські говірки.

Подільський говір охоплює південні райони Хмельницької і Вінницької, крайні західні райони Черкаської, Кіровоградської і Миколаївської областей та північно-західні райони Одеської області. По річці Збруч визначається межа між подільським і наддністрянським говорами. Подільський говір протиставляється наддністрянському такими рисами (першими подаються подільські форми): *в'ідрó – видрó, вчóра – вчéра, йагн'á – йагн'é, в'йт – в'ит, вандрувáти – мандрувáти, девйáнóсто – девйáдес'ét, л'убл'ат' – л'уб'ат, шоб – ж'éби, хл'ів і обора – стáйн'е, рáдуга – дугá, квáкати (жаби) – рáхкати.*

У західній частині подільського говору (на захід від ріки Студенця і лінії між Ярмолинцями і Хмельницьким) низкою ізоглос виділяються західноподільські говірки. Вони між собою розділяються на північну і південну частину говірок (умовна лінія між містами Гусятин – Чемерівці – Смотрич – Дунаївці).

Решта подільських говірок загалом поділяється на північно-подільські і південно-подільські.

Подільський говір характеризується такими рисами: вставний [л] замість [й] після губних: *здорóвл'а, рíбл'ачиї* і вставний [мн'] у словах: *м'н'áсо, т'імн'а; мн* замість *вн*: *рíмниї*; твердий [т] в дієсловах: *хóдит, нóсит*. Орудний відмінок іменників середнього роду: *зіл'ом, клóчом, тел'óm*. Орудний відмінок іменників

третьої відміни: *сól'ойу, нóчойу*; усічені закінчення іменників на ті: *гáрн'і хáт'і*; відсутність чергувань у дієсловах: *хóд'у, вóз'у, свíст'у, прóс'у*.

Галицько-буковинська група говорів.

Наддністрянський говір займає територію центральної частини Львівської, південну частину Тернопільської і північну частину Івано-Франківської областей. Межа наддністрянського говору на заході тепер проходить по кордону з Польщею, а далі на південь приблизно по лінії Немирів – Яворів – Мостиська – Добромиль цей говір межує з надсянськими говірками. Межа між наддністрянським і бойківським говорами проходить трохи на південь від лінії між містами Добромиль – Старий Самбір – Борислав – Болахів – Надвірна. На сході цей говір межує з покутсько-буковинським приблизно по лінії між містами Коломия – Городенка і далі по Дніпру. Приблизно по лінії Надвірна – Коломия наддністрянський говір межує з гуцульським.

Наддністрянському говору характерні такі риси: перехід ненаголошеного [о] в [у] (*гулува́, рубі́ти*); м'яка, майже шепелява вимова приголосних [з'], [с'], [ц'], [з'] (*ц''в'іт, с''л'іні́ї, з''іл'е*) так позначають надмірну м'якість; приставний [в] (*во́стриї, во́зеро, вур'іх*); пом'якшення [к], [х], перед [е] (*к'е́дити, х'е́триї*); *во́л'с'ко, в'їс'ко*; кінцевий твердий [т] в дієсловах (*седі́т, лежі́т*); лексеми: *моло́чник* 'глечик', *р'і́з'е* 'хмиз', *краду́ємци* 'крадькома'.

Покутсько-буковинський говір знаходиться на території майже всієї Чернівецької і західних районів Івано-Франківської областей. Межа між покутсько-буковинським і гуцульським говорами проходить з півночі на південь приблизно по лінії: Коломия – Косів – Кути – Путила – Селятин. Покутсько-буковинський говір відповідно до його назви поділяється на покутські та буковинські говірки, що розділяються приблизною лінією між містами Кути і Заліщики.

Покутсько-буковинському говору характерні такі риси: твердість [с] у кінці займенників, прислівників, часток: *хтос, шос, йакéс, колі́с*; м'яка вимова шиплячих: *ж'е́ба, ш'о, плач'*; м'який [р']: *в'івча́р', мо́р'е*; наявність дієслівних форм: *хóд'у, нóс'у, вóд'у*; форма третьої особи множини дієслів без кінцевого [т]: *воні́ хóд'е, нóс'е, му́с'е*; дієслівні форми майбутнього часу типу: *му, меш ході́ти*;

конструкції: *п'ішов воді* 'пішов по воду'; лексичні діалектизми: *бацұл* 'торба', *йойлик* 'дитина'; *пáзити* 'стерегти', *весéлик* 'лелека', *му́хариці* 'мурашки'.

Гуцульський говір займає північні райони Івано-Франківської, південно-західні райони Чернівецької, східні райони Закарпатської областей. Цей говір простягнутий на заході приблизно по лінії між населеними пунктами Солотвино – Усть-Чорна – Лопухів межує із закарпатським говором. Межа між гуцульським і бойківським говорами, за АУМ, проходить приблизно по лінії Лопухів – Бистриця – Надвірна.

Гуцульському говору характерні такі риси: перехід [а] в [е] після [й]: *йек*, *йéма*, *йегн'é*, *стойéти*; вимова наголошеного [и] як [е]: *вéd'іти*, *жéто*, *возéв*; збереження давньої м'якої вимови шиплячих: *ч'óму*, *ш'о*, *вóж'у*; збереження м'якості [р']: *вер'х*, *косáр'*, *зор'é*; відсутність приставного приголосного перед [о]: *орáти*, *овéс*, *óстриї*, *онúка*; твердість [ц] в кінці слів та перед [а], [у]: *швец*, *куніца*, *пшеніцу*; стягнені форми 3-ої особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни: *знат*, *читáт*; умовний спосіб дієслів: *ходéв бех*, *любéв бех*; творення форм вищого ступеня порівняння: *маївішчій*, *маївішче*.

Надсянський говір один з найменших говорів української мови (Яворівський, Мостиський і Старосамбірський райони Львівської області). Він характеризується такими рисами: наявність давнього [ы]: *сын*, *сыр*, *рыба*; у частині говірок перехід [е] в [а]: *б'іра́за*, *жабра́к*, *ша́стий*; перехід [а] в [о] в кінці складу перед [ў]: *доў*, *броў*; в орудному відмінку однини закінчення **-ом**: *водóм*, *за тобóм*, *дóбром* 'добрим'; лексеми: *каблúк* 'обід', *халу́на* 'хата', *крéхайут'* 'про жаб'.

Карпатська група говорів

Карпатська група говорів виділяється майже всіма дослідниками. Для неї характерні архаїчні риси, відсутні в інших південно-західних говорах. На цих говорах відчутно позначився також вплив сусідніх польської, словацької, а також частково угорської мов.

Бойківський говір займає території південних районів Львівської та Івано-Франківської областей. На півдні він межує із Закарпатським, ця межа проходить по хребту Карпат до державного кордону.

До загальних особливостей бойківського говору належать: збереження давньої м'якості шиплячих: *пи'онó, ж'áба*; перехід [л] в [ў]: *гор'іўка, ст'іў, орéў, в'іў*; перехід [л'н] у [нн]: *мéнник* 'мельник'; утрата [й] в дієсловах: *знáу, читáу, знáут*; лексичні діалектизми: *ходакі* 'постоли', *весн'івка* 'веселка', *тр'асучка* 'драговина'.

Закарпатський говір знаходиться на території Закарпатської області, крім східної частини. Заселення Закарпаття східними слов'янами відбулося, очевидно, ще до X ст., тобто до приходу угорців у басейн Тиси і Середнього Дунаю. Тому закарпатський говір належить до давніх. Він межує на заході із говірками словацької мови, на півдні – із говірками угорської і румунської мов.

У закарпатському говорі на південь від хребта Карпат виділяється смуга північнозакарпатських або верховинських говірок. Ріками Латориця і Ріка закарпатський говір поділено на західнозакарпатські, або ужанські, середньозакарпатські, або боржавські, східнозакарпатські, або марамороські говірки.

Закарпатський говір характеризується такими рисами: наявність звука, середнього між [у] та [і] (ў переднього ряду; і лабіалізований): *нўс*; вживання [у] замість [и] в дієслівних префіксах: *вўтрати, вўпити*; лексеми: *ковáч* 'коваль', *рўний* 'рівний', *чур* 'клубня', *хáшча* 'ліс', *чад* 'сажа', *корбáч* 'батіг', *крўмпл'і* 'картопля', *здр'іти* 'бачити', *сес'* 'цей', *тко* 'хто' (метатеза); наявність сполучників *з'і* 'як', *ож* 'що', *óби* 'щоб'.

Лемківський говір займає окраїнне західне географічне положення і знаходиться на території Словаччини, на півдні і південному заході межує з говірками словацької мови, на півночі і північному заході – з говірками польської мови. Північна частина лемківського говору знаходиться на території Польщі.

Найхарактерніша особливість лемківського говору полягає в тому, що в ньому відчутно виражений вплив словацької і польської мов. Наслідком впливу польської мови – постійний наголос у словах на другому складі від кінця: *голóва, віно, молóко*. Характерні ще такі риси: збереження давнього [e] після шиплячих у новозакритих складах: *шест', шчéтка*; оглушення дзвінких приголосних у кінці слів: *дуп, жолут, р'іх*; твердість [ц]: *хлóпец, вулицá, тёрница*; ствердіння

інших давніх м'яких приголосних у кінці слів: *к'ін, смерт, пйат, кам'ін*; твердість суфіксальних приголосних [с], [ц]: *ру́скиї, бага́цкиї*; орудний відмінок однини: *ру́ком, в то́бом; тот 'цей', то́та 'ця'*, майбутній час – *бу́ду хóдив і хóдил*; лексичні діалектизми: *куко́ўка 'зозуля', ста́ток 'худоба', пла́нка 'яблунька', банду́рка 'карторпля', фа́лат 'кусок', ца́н 'істра 'торба', барз 'дуже', шумни́й 'гарний'*.

Лемківський говір поділяється на східну і західну частини, межа між якими проходить на схід від лінії Пряшів – Бардіїв – Дукля.

Впливом польської мови пояснюється одзвінчення кінцевих глухих приголосних попереднього слова перед початковим дзвінким приголосним або голосним наступного слова: *наж л'іс, брад іде, голоз в'ітц'а*. Уживання префікса *да-* замість *де-*: *да́хто, да́што, да́кол'і, да́где*. Частий перехід прийменника (і префікса) [в] перед приголосним у [г] або [х]: *ле́жит з боло́т'і, сто́їт х комо́р'і, гдо́вец, хпéред*.

ЛЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

План

1. “Таємні” слова в дитячому мовленні.
2. Професіоналізми.
3. Жаргон.
4. Арго

Діалектологія в основному вивчає територіальні діалекти, тобто різновид національної мови, що поширений на певній території; такі місцеві говірки служать засобом спілкування широких мас. Окрім територіальних діалектів, існують і соціальні, які мають відмінності від загальнонародної мови та уживані в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Соціальні діалекти вивчає також **соціолінгвістика**.

Соціальні діалекти мають в основному відмінності у лексиці і фразеології, фонетична, морфологічна та синтаксична системи копіюють народну мову.

До соціальних діалектів належать **вікові відмінності мовлення** (*пáпа* ‘хліб’, *л’áл’а*, *бéка*, *с’íка* ‘світло’, *кне-кне* ‘машина’, *спáтки*, *спатýс’і*, *спáтон’ки*), **професіоналізми, жаргон та арго**.

1. Таємні слова у дитячому мовленні

Діти часто зашифровують мову, особливо, коли посваряться. До слів длабляють додаткові склади, щоб не можна було їх зрозуміти.

Ще змалку у дітей потяг творити якісь нові слова, засекречувати своє мовлення, щоб інші не розуміли, порівняйте:

1. *Рáзи, двáзи, трі́зи, рі́зи, пйáта, шóста, с’óма, вóс’ма, дивйáта.*
2. а) *Е’ники, бéники, йїли варéники, éники, беники кл’оц – вййшов пузáтиї матрóс.*
б) *Раз, два, три – граї і ти. Сóн’і, бóн’і, тач, рі́фа, ті́фа, мйач.*
в) *Е’не, бéне, рáба, в’інтер, кв’інтер, жáба. Е’не, бéне, пец’, в’інтер, кв’інтер, кец’.*
г) *Онó, двонó, чéрти, пáрти, йўхтр, бáхтер, нéфта, йóхта, цок.*

Тепер ці наведені вище вирази перетворилися в дитячі лічилки під час гри у хованки, а давніше були у функції замовлянь.

3. *Ф’ййá, ф’ідó, ф’íte, ф’ібé, ф’інé, ф’иприф’ййду’.*
4. *С’ів’ід с’ідáї с’імос’ййї с’йц’ац’с’ікі.*
5. *Прикиб’ік’іглакá секестракá ік’і плакáчеке.*
6. *Ті́ма жéка тйприй до тихá.*

2. Професіоналізми

Професіоналізми – слова, вживані представниками певної професії, які можуть мати інше значення, ніж у літературній мові. Деякі лексеми зрозумілі усім носіям мови (порівняймо з мовлення водіїв: *бóбик*, *бўблик*, *дв’ірнік*, *гўма*). Однак частіше до професіоналізмів відносять слова і вислови, уживані в певному професійному середовищі з метою детальнішого членування дійсності в сфері спеціальних інтересів. Наприклад, лексика ткацтва має понад 300 лексем: *чóвник* ‘пристосування, куди вкладають у заглибину нитку’, *крóсна*, *верстáт*, *з’ів*, *ц’івка*, *оснóва*, *бердó*, *накидáти*, *шл’іхтувáти*, *прибивáти* та інші. Свої

професіоналізми мають рибалки, мисливці, шевці, муляри, гончарі, столяри та ін. Наприклад, у вишивальниць кольори ниток мають свої назви: бордовий – *бур'ачковії*, або вишневий; оранжевий – *цегловії, цегл'анійї*.

Іноді мовці так звикають до своїх професіоналізмів, що їх використовують і в прямому і переносному значенні, тому за мовленням людини, буває, можна встановити професію оповідача, порівняймо:

Лікар. На що скаржитесьь?

Хворий. Та на все. Язик став як підошва, в горлі наче хто цвяхи позабивав, у животі наче дратвою стягнуто, очі немов клеєм залиті, у вухах мов шилом итрикає, а самого мов на копил хто натягнув.

То яка професія хворого?

Батько повернувся з футболу і ділиться враженнями:

– О, наші футболісти молодці! А півзахисник просто врятував команду! Як увімкне четверту швидкість, як рвоне до воріт, то загальмує тільки біля штрафної площадки. Удар – гол! А тоді задню швидкість і газує в центр поля. Покаже воротареві лівий поворот – і знову крутить бублика до воріт. Тут забуксує на місці, а потім іде в обгін їхніх захисників. І як мовчить даїшник, то б'є прямо по воротах. І знову гол!

Хто за професією оповідач?

Мають професіоналізми і вчителі? Пригадайте, які? Наприклад, *журнал* – класний журнал, *дошка* – на ній роблять записи крейдою, маркером, а для столярів – це зовсім інші значення. А що означає: *у школі в мене вікно; в розкладі в мене двері?*

3. Жаргон

Жаргон (французьке *jargon*, первісно – пташина мова, цвірінькання, незрозуміла мова) – один із видів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови.

Жаргон має відкритий характер і виникає серед порівняно широких, переважно молодіжних груп носіїв мови, об'єднаних спільністю інтересів (спорт, навчання, армійська служба, любителі хмільного та ін.).

На відміну від територіальних діалектів, жаргонна лексика не має своєї власної фонетичної та граматичної системи. Лексичний склад найрізноманітніший:

1. Змінені загальноживані слова: *трáл'ік, фóт'ік, в'él'ік, тéл'ік, нóут, ёнка*.
2. Слова зі зміненою семантикою: *пáра* 'спарені два уроки', *фанéра*, *попрошáйка* 'кондуктор', *шеф* 'директор школи', *шефíн'а* 'керівник наукової роботи', *прéдки* 'батьки', *спиногрíз* 'дитина', *капéц'*, *шпóри*, *бóмби*, *тáчка*, *колéса*, *кампóт*.
3. Запозичені слова з різних мов: а) з німецької: *цвáйка*, *ніхт*, *ферштéйн*; б) з англійської: *мáзе*, *фáзе*, *ай ла вйу*; в) з французької: *л'а мур*, *шерше л'а фам*; г) з російської: *обшчáга*, *носк'і*, *карóч'е*, *харашó*, *прив'ёт*, *обламáвс'а*.
4. Спеціально створені слова чи фразеологізми: *бухáти*, *хáвчик*, *л'ітробóл*, *по-л'убóму*, *сто пудóв*, *на хал'áву*.
5. Незрозумілого походження.
6. Психологічною основою виникнення жаргону є: а) бажання бути оригінальним, вразити співрозмовника свіжістю та яскравістю висловлювання; б) бути дотепним; в) байдужість до національних проблем, до літературної мови; г) мовленнєва ощадність: *фóт'ік*, *наркотá*; г) надмірне захоплення запозиченими словами: *ок*, *атл'ічно*, *фейк*, *шпрáхен...*

Запитання до студентів: які знаєте слова для позначення грошових одиниць? Як ви називали шкільні предмети (уроки), навчаючись у школі?

Лабуда – учнівське мовлення. Порівняйте з мовленням польських учнів: *bible* 'biblioteka', *super* 'bardzo dobrze', *dno* 'beznadziejnie', *akcja* 'bojka'.

СЛЕНГ

В Оксфордському словнику англійської мови (Oxford English Dictionary) *сленг* має такі тлумачення:

- 1) вульгарна або стилістично знижена спеціальна лексика, низький вульгарний тип мовлення;

- 2) специфічні лексичні та фразеологічні одиниці, які використовують представники окремої професії; жаргон певного суспільного класу;
- 3) невимушений тип мовлення, що перебуває поза межами літературних стандартів та складається зі слів-новотворів або переосмислених лексем;
- 4) образливі, зневажливі слова, лайка;
- 5) нісенітниця, безглузда мова.

В українській мові **сленг** визначають, як:

1. Розмовний варіант професіонального мовлення; жаргон.

2. Жаргонні слова або вирази, характерні для мовлення людей певних професій або соціальних прошарків, які, проникаючи в літературну мову, набувають помітного емоційно-експресивного забарвлення [СУМ ІХ. 1978, 350].

Масько у статті «Український сленг та міжмовна інтерференція» [Масько 2003, 34 – 39] подає такі визначення:

1) тип мовлення, що передбачає інтенсивне використання лексики та фразеології, яка побутує у мові представників певної соціальної чи професійної групи: *дémбел'* 'солдат строкової служби, що підлягає демобілізації', *салáга* 'новачок', *пáйка* 'пайок', *шугáти* 'примусово виконувати команди та накази' (сленг військовослужбовців);

2) вульгарно забарвлені перифрази, що їх використовують представники соціальних низів або неформальних груп суспільства: *бенц* 'бійка', *бухлó* 'алкогольні напої', *жувáло* 'рот', *копíто* 'нога', *лáжа* 'нісенітниця, помилка', *фáри* 'очі', *шиз* 'дивак';

3) іншомовні слова, які дублюють українські назви і залишаються на периферії лексичної системи: *кеш* (англ. cash = готівка), *мані* (англ. money = гроші), *мен* (англ. man = чоловік, людина), *стр'ит* (англ. street = вулиця), *френд* (англ. friend = друг).

В українській мові такі лексеми, як правило, зберігають первинне значення, але набувають іншого, ніж у мові-джерелі, стилістичного та експресивного забарвлення.

4) слова-новотвори або наявні у мові лексичні одиниці, що набули нових значень: *в'ідривáтис* 'відпочивати', *кайф* 'задоволення', *капу́ста* 'гроші', *керосін* 'горілка', *ковбáситис* 'розважатись', *колиха́ти* 'хвилювати', *та́чка* 'автомобіль', *ча́йник* 'невіглас'.

Як бачимо, за характерними ознаками сленг є близьким до жаргону, арго та лексичного просторіччя, але відрізняється від них активнішим використанням переосмислених та запозичених слів та меншою усталеністю вживання лексичних одиниць.» [Масько 2003, 39]

4. Арго

Арго (з французької *argot* – аргон, первісно – жебрацтво) – один із різновидів соціальних діалектів, штучно створена говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Найчастіше це мова декласованих та антисоціальних елементів (зłodіїв, в'язнів, жебраків, бомжів, картярів-шулерів, рекетирів).

Причини створення арго: засекретити своє мовлення, зберегти свої професійні таємниці, відмежуватися від «чужих». Виникнення арго пов'язують ще з тим періодом феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, бродячих торговців, жебраків та інших.

Найраніше арго виникло серед ремісників, щоб не розкривати виробництва товарів, слова брали з єврейської, грецької мов.

Арго кожухарів побутувало у Новій Вижві (Старовижівський, тепер Ковельський р-н Волинської обл.). Жінки в селі виконували всю роботу: орали, косили, сіяли, а чоловіки з осені їздили по селах, купляли овець, вичиняли шкури та кроїли. У складчину купляли німецьку машину Zinger, наймали хату з одною кімнатою, де піч, стіл, ліжка. У хату заходили діти, а щоб не зрозуміли, що говорять і не передавали це батькам, то видумували слова.

У Колках на Маневиччині побутувало арго кравців, шевців, які також їздили від села до села. Таку мову мали жебраки, незрячі старці, які читали Псалтир, напр., старці із села Білин Ковельського р-ну на Волині, яких називали каліпниками.

Прочитаймо та пояснимо такий уривок. З якого твору?

Борщів як три не поденькуєш,
На моторошні засердечить;
І зараз тяглом закишкуєш,
І в буркоті закендюшить.
Коли ж що напхом з'язикаєш
І в тереб добре зживотаєш,
То на веселі занутрить;
Об лихо вдаром заземлюєш,
І весь забуд свій зголодуєш,
І біг до горя зачортить.
Та що аби що ти верзлялом,
Не казку кормом солов'ять:
Ость ну, закалитуй брязкалом,
То радощі заденежать.
Коли давало сп'ятакуєш,
То, може, чуло зновинуєш,
Якщо з тобою спередить:
Куди на плавах човновати,
Як угодити Юнонати
І як Еней замінервить.

У цьому уривку зашифроване мовлення бурсаків, які на канікулах ходили по селах, заробляючи гроші.

Побутування арго на території Західного Полісся:

1. Лірницьке арго (н.п. Штунь, Гупали на Волині).
2. Арго кожухарів (н.п. Нова Вижва на Старовижівщині).
3. Арго кравців (сmt. Колки на Маневиччині).
4. Арго каліпних (н.п. Білин на Ковельщині, Сошичне на Камінь-Каширщині).
5. Арго лаборів (містечко Янув на Берестейщині, тепер Іваново).
6. Є відомості, що у с. Олеську на Любомльщині у 1850-1860 рр. існувала лірницька школа.

Лексичний склад арго (лабори, жебраки, кравці):

1. Запозичення з різних мов:

з грецької: *йóни* 'один', *Фес* 'Бог', *к'імáти* 'спати', *мékриї* 'малий', *йóриї* 'старий';

з гебрейської: *пнáти* 'іти', *к'ірити* 'пити';

з єврейської: *áпел* 'яблуко', *брóйт* 'хліб', *мéїсор* 'ніж';

з циганської: *ман'кó* 'я, чоловік', *арті́ха* 'оковита';

з угорської: *хазá* 'хата', *корх* 'піп', *вóлот* 'кінь';

з румунської: *мóтин'* 'кіт';

з болгарської: *гол'óмо* 'багато';

з литовської: *дúл'ас* 'вогонь'.

2. Слова з інших українських, російських, білоруських та польських арго: *баштéї* 'батько', *каравóна* 'дівчина', *клéвиї* 'гарний', *лох* 'чоловік'.

3. Слова з інших українських діалектів: *газдíн'а* 'господиня', *скúрати* 'отримати покарання'.

4. Слова, яким надавалося інше значення, ніж у загальнонародній мові: *гáзда* 'хата', *хвaтáти* 'хотіти', *кáчур* 'міліціонер', *гак* 'сокира', *тéрен* 'сир', *хúтор* 'масло'.

5. Група свідомих деформацій (О. Горбач), тобто додані до слів деякі частинки: *віхтор* 'вітер', *к'ідрó* 'відро', *двуїн'á* 'два', *слихтó* 'вухо', *кúден'* 'день', *б'їа* 'я', *йéпит'* 'є', *шúкраї* 'край', *принéхти* 'принести', *курдасá* 'ковбаса'.

6. Назви предметів і понять, в основу яких лягли інші ознаки, ніж у загальнонародній мові: *божéник* 'церква', *пїaтеріц'а* 'рукавиця', *ревén'а* 'теля', *трусíха* 'борошно', *кóтин'* 'віз; велосипед', *мозковн'á* 'голова'.

7. Слова звуконаслідувального походження: *хрул'* 'кабан', *хру́н'а* 'свиня'.

8. Незрозумілого походження: *бехві* 'губи', *клиз* 'гудзик', *ші́мез* 'чуб'.

Фонетична і граматична системи на основі рідної говірки:

Б'ів'ін довго́хо живонáйе – Він довго живе.

Каравóно панді́ притарагúн' гакві́ – Дівчино, піди принеси води.

Не к'ір гал'обо – дубос'ана – Не пий води – холодна.

Словотвір арго такий же, як у народній мові:

Каравона 'дівчина' – каравонка, каравон'ачка, каравон'ака; скил' 'собака' – скил'ун, скил'ака, скил'уга; к'іто 'яйце', к'ітниц' 'півень', к'ітниц'а 'курка'; б'енити 'палити цигарки' – заб'енити 'закурити', б'енус 'цигарка', б'ен'атис' 'горіти'; кл'імтур 'німець' – Кл'імтурн'а 'Німеччина'; г'алус' 'сіль' – г'алуснїй 'солоний', г'алусник 'оселедець'; к'ірити 'пити' – вік'ірити 'випити', к'ірн'ак 'п'яниця'.

Арготизми у складі молодіжного жаргону: *к'ім'арити, лох, ман'атк'і, кл'овїй, стїбрити, лахв'а, хан'а.*

Упродовж семестру вивчатимемо територіальні діалекти, але можна фіксувати і соціальні діалекти, наводячи їх як приклади у домашніх завданнях, особливо уродженцям міст, які не знають територіальних діалектизмів, бо відірвані від місцевих говірок.

ЛЕКЦІЯ 4. ВОКАЛІЗМ ГОВІРОК

План

1. Поняття фонему в українській діалектології.
2. Склад вокалізму української діалектної мови.
3. Частотність уживання голосних фонем.
4. Рефлекси давніх голосних.

1. Поняття фонему в українській діалектології

У школі ви, теперішні студенти, використовували два терміни – *звук і буква*. Звуки чуємо і вимовляємо, а букви пишемо і бачимо. Але й донині часто сплутують ці терміни, пор. в одного письменника: *Вона, маленька, ще не вміла вимовляти букву ер.*

Оскільки цих термінів для наукової характеристики людського мовлення виявилось недостатньо, то й уведено ще один термін – *фонема*. Про потребу цього терміну можна пояснити на таких прикладах: як усім відомо, в укр. мові лише 6 голосних звуків. (*Хто їх назве?*).

Ненаголошені [e] та [и] вимовляють з наближенням один до одного: [и^е], [e^и], як і [o] до [y] – [o^y]. І все це теж звуки! То хіба 6 голосних звуків? Їх багато, можна сказати, що безліч. Ось для повного розрізнення і введено термін *фонема*.

Під фонемою розуміють мінімальну звукову одиницю у складі слова й морфеми, яка реалізується у вигляді близько споріднених звуків, її позиційних варіантів, і служить засобом творення та розрізнення самих слів і морфем.

Фонема – це узагальнений звуковий тип мови, що охоплює усі випадки реалізації цієї фонemi в живому мовленні, протиставлюваний іншим звуковим типам цієї ж мови. Напр. e → [e^и], [и^е]. Фонема – це науковий термін, ми його не чуємо і не вимовляємо, то тільки звуки мови можна почути і вимовити

Звук – мінімальна одиниця мовленнєвого потоку.

Наприклад, фонема [e] може бути реалізована у звуках: [e], [e^и], [и^е], [и].

Для голосних фонем основний вияв – це наголошена позиція. Для приголосних фонем основний вияв – позиція перед голосними. Наприклад, фонема [б] чітко вимовляється, якщо далі голосний: *багáто*. Після [б] іде голосна [а], тому чітка вимова звука [б]. Інакше звучить звук [б] у слові *гриб*, наближаючись до [п], але тут різні звуки, а фонема одна – [б].

Наприклад: *Хаї минé б'іда минé*. Це однакові слова, але фонemi інші: у першому слові *мине* – фонема [e], бо *до мéне*, а в другому фонема [и].

Для визначення, яка саме голосна фонема, потрібно дібрати слова, щоб голосний звук був у наголошеній позиції.

2. Склад вокалізму української діалектної мови

Зміни серед голосних відбулися протягом тисячоліть. Праслов'янська мова серед голосних фонем мала інший склад. З VI ст. в протоукраїнській мові було 11 голосних фонем: [a], [o], [y], [e], [ы], [и]; [ъ], [ь]; [a], [e]; [ѣ]. Кількість фонем скоротилася завдяки голосним.

Ненаголошені голосні:

Фонема [e] реалізується в ненаголошеній позиції у звуках [e], [e^и], [и], [и^е];

Фонема [e] реалізується в звукові [и], [и^е], [e].

Приголосні:

Фонема |б| реалізується в звуках |б|, |б^п|, |п|;

Фонема |в| реалізується у |в| |в'| (*в'ітер*), |в^ф| (*кров^ф*), |ў| (*воўк, уз'аў*).

Фонема |й| реалізується у |й|, |ї| (*йогó, м'її, тв'її*).

ЧОТИРИ СИСТЕМИ ВОКАЛІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Усю різноманітність системи вокалізму української діалектної мови можна звести до чотирьох основних діалектних систем: а) південно-східна; б) південно-західна; в) північноукраїнська або поліська; г) карпатська.

Системи вокалізму:

1. Південно-східні діалекти системою вокалізму найближчі до української літературної мови. Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм такого складу: |і|, |и|, |е|, |а|, |о|, |у|.

У ненаголошеній позиції звукові поля фонем |и| та |е| у багатьох випадках, хоч і не завжди, повністю збігаються або тільки перехрещуються:

$$|е| \rightarrow |е|, |е^н|, |и^е|, |и|$$
$$|е|, |е^н|, |и^е|, |и| \leftarrow |и|.$$

Це не одна, а дві різні фонемні, бо основний вияв кожної з них у сильній (стосовно голосних – у наголошеній) позиції реалізується в різних звуках, і таким чином їх звукове поле (у слабкій і сильній позиції) ніколи повністю не збігається.

Існує також частковий збіг в окремих випадках звукових полів ненаголошених фонем |о| з |у|: *кожух, зозул'а*. Це стало нормою літературної мови. Однак літературною нормою не стали пом'якшені шиплячі (*лош'а, каж'ан*) та м'який [р'] у кінці слів (*л'ікар', теп'ер'*), що широко вживані в говірках південно-східного наріччя.

2. Північноукраїнська, або поліська, система вокалізму охоплює говірки північного наріччя та має своєрідну систему вокалізму. У більшості західнополіських говірок шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм. У середньополіських і східнополіських говірках (звичайно, в наголошеній позиції) наявні голосні фонемні дифтонгічного характеру типу |уо|, |уе|, |уи|, |уі| на місці давнього **о** в новозакритих складах. Такі ж дифтонги є в підляських говірках, напр.: *комонь* → *конь* → *коон'* → *куон'* → *куин'* → *куен'*.

Дифтонги ще фіксовані до 1915 року на Західному Поліссі, але зараз тільки рештки в окремих словах на Берестейщині (*вухон*).

У деяких говірках Сарненщини відбувся розпад дифтонгів на двозвуки «приголосний + голосний»: *котъ* → *коот* → *куот* → *кует* → *кет*; *квѣшка*, *квен'*, *рвег*, *ствел*. У говірці с. Старий Чорторийськ на Маневиччині вживають, напр.: *рев* 'рів', *бек* 'бік', *вел* 'віл'.

На місці давнього *е* виступає фонема |іє|: *печъ* → *піеч* → *піч*.

На місці старовинного *ѣ* теж виступає дифтонг |іє|: *ліес*, *ліето*.

Отож, у більшості говірок північного наріччя семифонемна, а то й восьмифонемна система вокалізму.

Якщо типові поліські (північноукраїнські) діалекти мають восьмифонемний (а деякі семифонемний) наголошений вокалізм, то ненаголошений їх вокалізм представлений лише шістьма |і| - |и| - |е| - |а| - |о| - |у|, а в лівобережнополіських «акаючих» говірках навіть п'ятьма |і| - |и| - |е| - |а| - |у| голосними фонемами.

3 Південно-західна система вокалізму охоплює говірки південно-західного наріччя, крім частини регіону Карпат. За своїм складом вокалізму діалекти близькі до південно-східних, більшості з них також властивий шестифонемний вокалізм. Збігаючись кількісним складом, система вокалізму основної маси південно-західних діалектів відрізняється навантаженістю окремих фонем, частотою вживання їх у мовленні, напр., *з'ет'*, *д'екуїу*, *ш'єпка*, *пїет'*, *ход'ет'*; *сіниї*, *л'їтнії*, *вчорáшнії*.

У волинських говірках: *л'їтнії*, *сусіднії*, а в літературній мові: *літній*, *сусідній*. У Сокальському районі: *ш'єпка*, *ж'єр*, *їєхати*. Тут частіше вживане |є| ніж |а|.

4. Карпатські говори мають своєрідну систему вокалізму. У більшості карпатських говорів, зокрема західнокарпатських (лемківських), середньозакарпатських, північнокарпатських (верховинських і бойківських), а також у надсянському (долівському) говорі, крім шести голосних фонем, збережена давня фонема |ѣ|, здебільшого заднього ряду високого підняття, яка в окремих середньозакарпатських і північнокарпатських говірках може навіть

набирати лабіалізації [ɣ^o]. Вживана ця фонема у надсянському, бойківському, закарпатському, лемківському говірках. Це 7 фонема, що звучить низько і твердо, напр.: *сини́*, *бикы́*, *лугы́*.

В. У закарпатській говірці є ще фонема [y̥] (|y| переднього ряду), що звучить між |o| і |y|, як [йу], напр, *дівка – г'у́вка, ніс – н'у́с*.

Отже, якщо всі слова звучать як в літературній мові або мають наближення одних фонем до інших – це південно-східне наріччя; якщо є дифтонги – північне наріччя середньополіського та східнополіського говорів або північ Підляшшя; [ɣ] – карпатська система вокалізму (надсянський, бойківський, закарпатський, лемківський говори); [y̥] – закарпатський говір.

4. Частотність уживання голосних фонем

Навіть при однаковому кількісному складі діалектного вокалізму говірки можуть протиставлятися навантаженістю голосних фонем.

Так, фонема [i] в українській мові витіснила собою ѣ, а також заступила давні |o|, |e| в новозакритих складах. Південно-східні і більша частина південно-західних характеризуються великою поширеністю фонемі [i], чим вони різко протиставляються поліським (північним) діалектам.

У галицько-буковинських говорах фонема [i] відсутня у давальному та місцевому відмінках однини іменників типу *землі́ – на землі́, на коні́*; у прикметниках м'якої групи *сіній*. Хоч іноді [i] виступає як замітник |a| (< a, A) після м'яких приголосних і шиплячих: галицько-буковинське *т'ігну́ти*, західнополіське *бл'ішка* 'пляшка'.

Фонема [и] переважає в південно-східних і південно-західних діалектах. А якщо врахувати, що південно-західні діалекти мають лише інфінітив на *-ти* (у південно-східних вони мають і форму на *-т'*), а у галицько-буковинських говірках фонема [и] нерідко заступає собою ще й |a| (< a, e) після м'яких приголосних та шиплячих (напр., *шіпка, дікуйу*), то стає очевидним, що серед українських діалектів найширше вживається фонема [и] в південно-західних діалектах.

Фонема |e| в порівнянні з іншими слов'янськими мовами належить до менш уживаних фонем. Вона збереглася лише на місці етимологічного e у відкритому складі, а також стала заступником сильного ь. Ширше представлена фонема |e| у галицько-буковинській групі говорів, а також у частині підляських та західнополіських, де вона часто виступає на місці a (< a, e) після м'яких приголосних і шиплячих (напр., *йéма, д'éкувати, т'éшко* та інші). Найширше представлена в середньо- та лівобережнополіських говорах, де вона виступає на місці сильного ь та етимологічного e як у відкритих складах, так і в ненаголошених закритих, а також у ненаголошеній позиції відповідно до старовинних ѣ та ѣ (напр., *пйат' – петі, мешóк*). А в західнополіських говірках на місці и в наголошеній позиції, напр., *рéба, жéто, кéдати*.

Фонема |a| виступає на місці старовинних a та ѣ. Вужче вона представлена у галицько-буковинській групі говорів, де її заступають після м'яких приголосних та шиплячих фонemi |e|, |и|, |і|.

Більшість поліських діалектів відповідно до старовинного ѣ у ненаголошеній позиції виступає |e|, а не |a| (напр., *петі, деветі*), порівняймо, у наголошеній позиції у західнополіських говірках – *мн'éсо, мн'éти*.

Лівобережні «акаючі» говірки розширили діапазон вживання фонemi |a| за рахунок ненаголошеного |o|.

Фонема |o| в ненаголошеній позиції вживана рідше у лівобережних «акаючих», ніж в інших говірках. В «укаючих» говірках частіше вживається в ненаголошеній позиції |y|. В інших північноукраїнських говорах |o| виступає не лише відповідно до етимологічного o у відкритих складах (*óко*) та e (<e, ь), що зазнало лабіалізації (напр., *йогó, жóвтиї*), а й відповідно до етимологічного o у новозакритих складах (напр., *кот, рог, потóк*).

Порівняймо також форми із західнополіських говірок: *вс'о, кл'он, зел'óниї, верет'óно, чирóт*.

Фонема |y| більшою частотністю відзначається в південно-західних говорах, де наявне сильне «укання» (*мулукó, курóва, дурóга, л'úстру, вискú*). Карпатські говори відзначаються великою частотністю цієї фонemi, бо вона виступає не лише на місці давніх y та o, а й відповідно до етимологічних o, e у

новозакритих складах. Це ж саме маємо в поліських недифтонгічних говірках, напр., *кут, вуз, нуж, кул'ок, л'уд, л'уг* та ін. Особливо широко |у| вживається в префіксі под-: *пудпаліти, пуднисті, пудійхти*.

Фонема |і| у говорах української мови має різне походження:

- 1) у деяких словах |і| сягає етимологічного *і: *і, імйá, іті*;
- 2) у новозакритих складах на місці |о| та |е|: *к'ін', п'ич*;
- 3) на місці ǫ: *л'іс, б'ілії*;
- 4) збереження давнього |і|: *ход'ім'і, ход'іл'і*;
- 5) на місці |ы|: *в'іс'ок'і*;
- 6) після |й| на місці ненаголошеного |е|: *б'ігайіш*;
- 7) у сполученнях г'і, к'і, х'і: *рук'і, н'ог'і, х'ітриї*;
- 8) на місці |у| в деяких словах: *д'ібр'ова, зам'іж, ог'ір'ок*.

Рефлекси давніх голосних

ь – зредукований переднього ряду;

ѣ – зредукований заднього ряду;

ѣ – е довгий, позначався як ѣ.

Рефлекс давнього о у новозакритому складі у літературній мові – |і|: *сіль, стил, кінь*. А в говірках може бути |и|: *стил, нич*; |у| *муї, нуж* або дифтонг. У відкритому складі завжди |о|.

Рефлекс давнього *е в новозакритому складі дає |і|: *с'ім, ш'іст'*, а у відкритому |е|: *семі, шесті*. А у діалектах може бути дифтонг: *піеч*.

Рефлекс довгого ѣ, що позначався як ѣ, незалежно чи у відкритому чи закритому складі у літературній мові лише |і|, і тільки в українській мові, бо у російській мові – *лето, сено*, у польській – |а|: *лято, сяно*.

У говірках ѣ найчастіше дало |і|, а у середньополіських та східнополіських говорах дифтонг іе: *ліето, сієно, дієд*. У ненаголошеній позиції у говірках |и|: *пис'ок, миш'ок*.

Давнє і та ы злилися в одному |и| звукові: *літи*, а у польській, білоруській, чеській мовах *liti, lipa* – укр. липа.

Якщо ви уважно прослухали лекцію, то дає відповідь на такі питання:

1. Скільки голосних звуків в українській літературній мові?

2. Скільки голосних звуків в українських говірках?
3. Скільки голосних фонем в українській літературній мові?
4. Скільки голосних фонем в українських говірках?
5. На скільки голосних фонем більше в українських говірках, ніж у літературній мові?
6. Назвати голосні говіркові фонemi, що відсутні в літературній мові? (ÿ переднього ряду (закарп.), ы (лемк, бойк., карп.); дифтонги на місці дав. О у новозакритих складах – ош, ое, ои; на місці давн. е виходить дифтонг іе.

ЛЕКЦІЯ 5. КОНСОНАНТИЗМ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

На попередній лекції ми говорили про особливості українського говіркового вокалізму, встановили, що в діалектному мовленні існує чотири голосні фонemi, що відсутні в сучасній українській літературній мові. **Які це фонemi?**

Зміни, що відбулися в нашій мові упродовж більше тисячу років, свідчать про оригінальність української мови. Про ці зміни говорили на попередній лекції, тому прошу зробити узагальнення і висновки. Отже, українській мові властиві такі ознаки у вокалізмі, що її вирізняють серед інших слов'янських мов:

по-перше, Фонема |i| у говорах української мови має різне походження на місці ǃ: *л'іс, б'ілий*

по-друге, Рефлекс давнього *е в новозакритому складі дає |i|: *с'ім, ш'іст'*, а у відкритому |e|: *семі, шесті*.

по-третє, Рефлекс давнього о у новозакритому складі у літературній мові – |i|: *сіль, стіл, кінь*.

...

А сьогодні ми схарактеризуємо систему приголосних. З курсу «Фонетика» ви знаєте, що в українській літературній мові виділяють 32 приголосних фонем, серед яких сонорних 5, твердих 12, м'яких 10.

1. *Загальна характеристика українського діалектного консонантизму*

У консонантизмі, як і у вокалізмі, спостережено помітні відмінності поміж українськими діалектами, що торкаються як кількісного складу приголосних фонем, так і їх навантаженості та частоти вживання в живому мовленні.

У зв'язку з відсутністю у багатьох поліських та подільських говірках фонемі |р'| у них значно посилилася частота вживання фонемі |р|, яка заступила першу у всіх випадках її вживання; теж саме спостерігаємо і в лівобережнополіських та в багатьох південно-східних говірках, у яких, звичайно, відсутня фонема |ф|, що заступається найчастіше фонемою |х| чи звукосполукою **хв** та іншими, у зв'язку з чим частота вживання фонемі |х| у цих говірках відчутно більша, ніж у тих, у яких фонема |ф| наявна. Поширеність фонемі |ф|, |г| у південно-західних діалектах зумовлюється також відносно більшою кількістю лексичних запозичень з цими фонемами, що сприяло міцнішому засвоєнню їх фонологічною системою цих говорів.

Відмінності поміж українськими діалектами в консонантизмі проявляються також і в звуковій реалізації окремих приголосних фонем, тобто у виявленні тієї ж самої фонемі у різних говірках в однакових фонетичних умовах через різні звуки, внаслідок чого звукове поле однакових фонем у різних говорах нерідко виявляється різним. Так, наприклад, фонема |л| у частині південно-східних діалектів, зокрема в лівобережних та деяких інших, реалізується в специфічному альвеолярному (ясенному) звукові [л•] (так званому *полтавському* [л']), що сприймається на слух як напівм'який, препалатальний звук (порівняймо, *кол•і́, бул•і́, мол•окó*); фонема |з'|, |с'| у наддністрянських (галицьких) і в деяких інших суміжних з ними говірках виявляються в дорсально-палатальних звуках |з'ж'|, |с'ш'| та інші.

Українські говори у консонантизмі найвідчутнішу здиференційованість виявляють у протиставленні за твердістю-м'якістю, за ступенем м'якості консонантів, за варіантністю. Наприклад, у гуцульських, надпрутських та деяких інших суміжних говірках шиплячі й досі зберігають давню м'якість.

Виразні територіальні розрізнення виявляють українські говори за поширеністю вживання деяких консонантів. Наприклад, набагато більше поширені у західноукраїнських порівняно із східноукраїнськими говорами

фонемами [ф], [з] [з̣], [г]. У деяких лівобережнополіських та західнополіських говірках зникає [ї] у позиції після голосної префікса, напр., *перешоў, зашли́, пришли́*; у деяких середньополіських говірках у кінці прикметників, напр., *зелéни, ве^мсéли, сін'і* та інші.

У складі консонантизму української літературної мови є 22 тверді фонемі: [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [т], [з], [с], [ц], [з̣], [л], [н], [р], [ж], [ш], [ч], [ж̣], [х], [к], [г], [г̣] і 10 м'яких: [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [з̣'], [л'], [н'], [р'], [ї].

У говірках немає жодної приголосної фонемі, яка відсутня в літ. мові, часто трапляється, як уже було сказано, загальна кількість приголосних в окремій говірці може бути навіть на 1–5 фонем менше. Які вже я називала?

Характеристика консонантизму за місцем творення приголосних звуків

Дзвінкість – глухість

1. Губні звуки: [б], [п], [в], [м], [ф]. Фонемі [б] – [п] протиставляються за дзвінкістю – глухістю приклади (*гриб – грип*); фонемі [в], [м], [ф] не мають такого протиставлення; [в] – [в'], [ў] – це позиції фонемі [в].

2. Передньоязикові: дзвінки – глухі: [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [с], [з'] – [с'], [з̣] – [ц], [з̣'] – [ц'], [ж], [з], [ш], [ж̣], [ч].

сонорні: [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [л•] альвеолярний або полтавський звук (вимовляється протягнуто і м'яко).

3. Середньоязикові:

[й] – [й̣] (*його́*), [ї] (*знаї*).

4. Задньоязиковий [г]:

[г] – [к], [х].

5. Фарингальний (горловий): [г].

Для української системи консонантизму, як і для консонантизму інших слов'янських мов, дуже важливим є розрізнення приголосних за ознакою дзвінкості і глухості, а також твердості і м'якості.

Приголосні фонемі в основному своєму вияві виступають у сильній позиції, а в слабкій реалізуються в своїх варіантах. Для розрізнення приголосних за дзвінкістю і глухістю сильною позицією є положення перед усіма голосними, перед сонорними приголосними ([в]), а слабкою – в кінці слів і в середині слова

перед іншими глухими приголосними. Для розрізнення ж приголосних за твердістю і м'якістю сильною позицією є положення перед голосними, крім |і|.

До системи консонантизму української мови найближчою є система консонантизму південно-східних діалектів, проте навіть в останній знаходимо чимало відмінностей, що торкаються як самого кількісного складу приголосних фонем і їх якісного вияву, так і взаємовідносин поміж ними. Що ж до інших діалектних груп, то вони характеризуються значною кількістю відмінностей як поміж собою, так і в порівнянні з південно-східними діалектами та літературною мовою.

2. Губні фонем

Група губних фонем в українській літературній мові та в усіх її говорах складається лише з п'яти одиниць |б|, |п|, |в|, |м|, |ф|.

Протиставлення за ознакою твердості і м'якості в цій групі відсутнє, оскільки напівпом'якшені |б'|, |п'|, |в'|, |м'|, |ф'|, що виступають звичайно перед |і|, зокрема найчастіше перед і, е, на всьому просторі поширення української мови є лише комбінаторними варіантами фонем |б|, |п|, |в|, |м|, а не окремими фонемами.

Виразніше проявляється протиставлення за ознакою дзвінкості і глухості, за якою розрізняється пара фонем |б| – |п|, зрідка в запозиченнях з рос. мови і у |в| – |ф|.

В українській літературній мові і у багатьох говорах досить слабо представлена фонема |ф|. Вона виступає звичайно лише у словах іншомовного походження (переважно в новіших запозиченнях), а також деяких звуконаслідувальних словах, тому протиставлення фонем |в|, |ф| за ознакою дзвінкості і глухості навіть в літературній мові досить слабке.

В основній масі південно-східних діалектів, а також у лівобережнополіських говірках та в ряді інших суміжних говірок фонема |ф| заступається звичайно через |х|, чи |хв|: *кóхта*, *ту́хл'і*, *бухвѐт* та інші. У решті поліських говорів фонема |ф| виявлена порівняно слабо, хоч і ширше, ніж у лівобережнополіських: *фарту́х*, *фунт*, *фа́йно* та ін.

Ствердіння губних, що сталося у свій час на всій території української мови, викликало появу перед |а|, що виникло із старовинного ϵ_2 двофонемних сполук губних із |j|, а також із м'якими |л'|, |н'|, які стали наслідком виділення колишньої м'якості (палатальності) губних в окрему артикуляцію.

Двофонемна сполука губний + |j| охопила усю територію української мови і стала її літературною нормою: *л'уб'їа, п'їат', в'їаз'ати, м'ї'асо, п'ам'їат'*. Особливо це характерно для південно-східних говорів, поліських говірок.

Після |м| у багатьох українських говорах, особливо в південно-західних, виступає часто двофонемна сполука **мн'**: *мн'асо, с'їмн'а, мн'ати*, а після |б|, |в| – |бл'|, |вп'|: *голубл'ата, здор'ул'а*.

Двофонемні сполуки **бл'**, **вл'**, **мн'**, **пл'**, особливо широко знані в 3-ій особі множини теперішнього часу від дієслів II дієвідміни, ставши й літературною нормою: *роблять, люблять, ліплять, ловлять*. Однак у деяких південно-західних говірках виступають у цій позиції двофонемні сполуки |бj|, |пj|, |вj|, |мj|: *р'об'їат, сп'їат, л'уб'їат, т'єр'їат* та інші.

У частині західно- та середньополіських говірок губні не пом'якшуються, у цій позиції між губним вживається |й|: *б'їїли, в'їїсти, м'їїлко*.

У південно-західних діалектах відбуваються іноді асимілятивні перетворення груп губних бн > мн, вн > мн: *р'їмн'ї, дамн'о, сл'амно, ср'їмн'ї, потр'їмно* та ін.

3. Передньоязикові приголосні фонем

Фонемі |д|, |д'|, |т|, |т'| (передньоязикові проривні) протиставляються між собою як за дзвінкістю і глухістю (д – т, д' – т'), так і за твердістю і м'якістю (д – д', т – т').

Фонемі |д'|, |т'| у ряді південно-західних діалектів, зокрема в гуцульських і покутсько-буковинських говірках, у позиції перед |і|, а також в абсолютному кінці слів переходять у задньоязикові |т'|, |к'|: *т'їти, т'їїка, к'їло, к'їсто, пос'їт' 'посидь', тес'к' 'тесть'*).

У ряді південно-західних говорів, зокрема у галицьких (наддністрянських), фонема |д| у двофонемній сполуці |дц'| може переходити в |й|: *дв'їц'їт, мол'їц'ї 'молодці'*.

Передньоязикові фрикативні свистячі $|з|$, $|з'|$, $|с|$, $|с'|$ в усіх українських діалектах реалізуються в основних своїх виявах. Однак у багатьох галицьких (наддністрянських) говірках ці фонemi виявляються часто у дорсально-палатальних звуках з більшим чи меншим відтінком шепелявості $|з'|$, $|с'|$, $|з'ж'|$, $|с'ш'|$: *з'ж'іма*, *с'ш'іно*, *с'ш'м'іх*. У деяких південно-західних говірках спостерігаються ствердіння $[с']$ у словотвірній частці: *шос*, *ког'ос*, *йак'іс*, *кол'іс*, а також у звукосполюках $|с'к|$, $|з'к|$, що виступають у прикметникових суфіксах: *сл'іско*, *бл'іско*, *ніско*, *п'ол'ска* та інші. На Середньому Поліссі помітне ствердіння $|с'|$ у зворотніх дієсловах: *см'ій'авса*, *наход'ілас*, *наб'ій'гавса*, *над'умалас*.

Літературна українська мова, як більшість українських говорів, знає лише тверді передньоязикові щілинні шиплячі $|ж|$, $|ш|$, наявні і позиційні варіанти цих фонем – напівм'які $|ж'|$, $|ш'|$, які виступають переважно перед $і$ (<ѣ, е): *ш'іс'т'* на межі та перед закінченнями **-а** у Н. – З. в. однини іменників середнього роду: *підніж'ж'я*, *піддаш'ш'я*. Деякі південно-східні говірки, зокрема лівобережні південнокиївські і північнополтавські мають напівм'які шиплячі перед $|а|$ в інших позиціях: *міш'а*, *душ'а*, *ж'ару*.

М'які шиплячі як позиційні варіанти твердих виступають у багатьох наддністрянських, західноволинських і західнополіських говірках, у яких поширене заступлення $|а|$ після м'яких приголосних і шиплячих через $|е|$, $|і|$: *м'іш'ети*, *ж'ети*, *ш'єпка* || *ш'інка*, *ч'іс*, *лош'ета*.

У системі передньоязикових африкат $|ж|$, $|ч|$, $|з|$, $|з'|$, $|ц|$, $|ц'|$ спостерігаються відчутні відмінності поміж українськими діалектами.

Українська літературна мова розрізняє три пари африкат за дзвінкістю і глухістю: $ж - ч$, $з - ц$, $з' - ц'$, за ознакою ж твердість і м'якість розрізняється лише дві пари африкат: $з - з'$, $ц - ц'$, а африкати $|ж|$, $|ч|$ за цією ознакою – непаристі. Приблизно таке ж маємо у цій мікросистемі консонантизму і в більшості південно-східних діалектів. Однак порівняно обмежене вживання фонем $|ж|$, наприклад, у дієсловах *ход'у*, *вод'у* або *хожу*, *сизжу*, а також в іменниках: *жм'іль*, *бжолá*, *жерелó*.

У багатьох південно-східних говорах спостерігається заступлення африкат $|з|$, $|з'|$ відповідними фрикативними свистячими $|з|$, $|з'|$: *з'єр'кало*, *звон'ок*, *зв'ін*,

кукуру́за, хоч разом з тим виявляємо спорадичну заміну |з|, |з'| на |з|, |з'|: *зв'ір*, *зил'ізо*, *з'абра* та інші.

Обмеженість уживання африкат |з|, |з'|, |з̥| є однією з характерних ознак південно-східних діалектів.

Поліські діалекти функціонуванням цих африкат здебільшого збігаються з українською літературною мовою, хоч у західнополіських та в західній частині середньополіських ці африкати вживаються частіше: *хаз'айін*, *з'вах*, *з'ік*, *Л'онз'а* та інші.

Найчастіше африкати |з̥|, |з|, |з'| виступають у південно-західних діалектах, тут послідовно вживається |з̥| у дієслівних формах: *хо́жу*, *са́жу*. Крім цього, ці африкати досить часто виступають у словах-запозиченнях, зокрема в полонізмах та румунізмах: *гожа́к* – комин, *жет* – бруд; *зе́ра* – сироватка, *спу́за* – попіл; полонізми: *жетарик*, *з'у́ра*, *з'ін'кува́ти* та інші.

У карпатських говорах африката |з̥| виступає, хоч і непослідовно, як рефлекс праслов'янських звукосполук *đj* у словах типу: *са́жа*, *ме́жа*, *пр'а́жа*; а також може заступати фонему |ж|: *жураве́л'*, *змурі́ти*, *жа́воронок* та ін.

Глуха фонема |ч| у більшості українських діалектів є непаристою за ознакою твердості і м'якості; напівм'який звук |ч'| є лише позиційними варіантами фонemi |ч|, які виступають у тих же позиційних умовах, що й інші пом'якшені шиплячі: *но́ч'і*, *пе́ч'і*, *кло́ч':а*, *облі́ч':а*.

У частині південно-західних діалектів, зокрема подільських і суміжних з ними південно-східних говірках, а також у поліських спостерігається звужене вживання напівм'якої африкати |ч'|: *кло́ча*, *лома́ча*, *кам'ін'а́ча* та ін. У полтавських говірках, навпаки, ширше вживання пом'якшеного африката |ч'|: *курч'а́*, *те́шч'а*, *воло́ч'ат'*; порівняймо, у говірках північно-західної Сумщини: *мо́уч'ат'*, *во́уч'а*; на Запоріжжі: *ка́ч'ка* – качка, *кру́ч'а* – кру́ча. Подібний стан знаходимо і в лівобережнополіських і суміжних з ними правобережнополіських говірках: *крич'ат'*, *курч'ат*. Як позиційний варіант фонemi |ч|, пом'якшений звук |ч'| виступає в ряді південно-західних діалектів та у західнополіських говорах: *ч'ес*, *гунч'ер*, *зач'е́ў*.

У покутсько-буковинських, східнокарпатських (гуцульських) і в більшості карпатських говорів znana лише м'яка фонема [ч'], яка в усіх випадках виступає на місці фонемі [ч] літературної мови: *печ'еш, ч'ому, ч'олов'ік, калач', ч'огó, рúч'ка* та інші.

Літературна мова і більшість українських діалектів знає дві глухі свистячі фонемі [ц] та [ц'], які протиставляються між собою за твердістю і м'якістю і є паристими відповідниками до дзвінких африкат [з], [з']. Африката [ц'] в багатьох галицьких (наддністрянських) говірках і в деяких сусідніх виявляється в дорсально-палатальному звукові [ц''] з більшим чи меншим відтінком шепелявості: *с'ц'їна, ц'кувати*.

У ряді південно-західних говорів, зокрема, у галицько-буковинських і в деяких суміжних з ними карпатських говірках, спостерігається ствердіння [ц'] у звукосполучі [ц'к]: *турецькиї, н'імецькиї, парубо́цке*.

Ствердіння [ц'] спостерігається і в поліських говірках: *купец, палец, хлопец, коза́цки, хва́лищ:а, на колóдци, на лаўци*.

У літературній мові та в українських діалектах розрізняють шість передньоязикових сонорних фонем, які за ознакою твердість і м'якість групуються парами (р – р', л – л', н – н'). Усіх сонорних в літературній мові: [в], [й], [р], [р'], [л], [л'], [н], [н'], [л], [л'].

Правда, в більшості поліських (північноукраїнських) діалектах та в багатьох південно-західних фонемі [р'] злилася з фонемою [р], у зв'язку з цим фонема [р] у цих говорах за ознакою твердість і м'якість виступає як непариста: *бу́ра, гра́з', вару́, ра́сно, куру́, радно́*. У ряді галицьких (наддністрянських) говірок у зв'язку із ствердінням [р'] виділилася після нього окрема спеціальна артикуляція у вигляді [j]: *прйáжа, рйáсниї, зорйá, бу́рйа, порйáдок*; у деяких подільських говірках спорадично виникає [л']: *п'ірл'а, подв'ірл'а*.

Основна маса південно-східних діалектів щодо розрізнення фонем [р], [р'] збігається з літературною українською мовою, проте у ряді південно-східних, зокрема у лівобережних, полтавських і в деяких інших говірках, стикаємося з розширеним уживанням [р'], зокрема в кінці складів і слів: *базáр', са́хар', комáр', косáр', бóндар'*.

В усіх українських діалектах розрізняються сонорні |л|, |л'| та |н|, |н'|, проте поміж окремими діалектами спостерігаються більш чи менш відмінності як у частотності вживання кожної з цих фонем, так і в їх звукових виявах.

У ряді південно-східних діалектів, а також у деяких суміжних говірках і південно-західних (зокрема, закарпатських) фонема |л| реалізується у своєрідному напівм'якому, препалатальному звукові |л•|, що характеризується альвеолярною (ясенною), а в деяких правобережних говірках зальвеолярною артикуляцією. Найчастіше такий звук виступає у полтавських говірках (через що його звать полтавським |л•|), де його маємо як перед усіма голосними заднього ряду: *л•éб'ід'*, *кл•ен*, *зел•éній*, *кол•і*, *бул•і*, *бул•á*, *бул•ó*, *гол•ová*.

У деяких південно-західних говорах, зокрема, північнокарпатських (бойківських), а також в окремих суміжних з ними говірках, у південній частині наддністрянських та ін., спостерігається заступлення |л| через |в| (ў, в, w в абсолютному кінці слів, а також і в середині та на початку слів: *орев*, *в'іw*, *гówка*, *пíwка*, *мовокó*, *мáсво*).

З інших явищ відзначимо ще заступлення |н'| через |j| (й) у звукосполучі **н'к** у демінутивних формах іменників, прикметників та інфінітивів, що трапляються в ряді південно-західних говірок (у північнокарпатських, західнокарпатських та в південно-західних, наддністрянських): *ласт'івóйка*, *головóйка*, *др'ібнéйкиї*, *малéйкиї*, *пíтоїк'і*, *спáтоїки* та інші. Це явище відзначено у західнополіських та суміжних говірках: *молодéїк'її*, *старéїкаїа*, *в'ітреїку*.

Окремо треба відзначити відбиття у різних українських діалектах звукосполук |ри|, |ли|, що із старовинних звукосполук *trьt*, *tľt*, *trьt*, *tľt*, в яких *ь*, *ь* були слабкими. Літературна українська мова і південно-східні діалекти мають звичайно |ри|, |ли| (*кривáвиї*, *грим'іти*, *глитáти*, *блишчáти*).

У поліських діалектах тут також здебільшого виступає звукосполук |ри|, |ли|, яка проте нерідко, зокрема в лівобережнополіських говірках, заступається й |ро|, |ло|.

Південно-західні діалекти мають двояке відбиття цих звукосполук:

1) у карпатських говорах, а також у східнокарпатських (гуцульських) і деяких суміжних з ними говірках більш-менш послідовно виступають звукосполуки |ир|, |ил|, |ыр|, |ыл|, |ер|, |ел|: *кырвавый, гылта́ты, хырбе́т, бы́лха*;

2) у решти південно-західних говорах: |ри|, |ли|, |ре|, |ле| при спорадичному |ир|, |ил|, |ер|, |ел|: *бры́тва, дры́ва (дрóва), блі́ха (бло́ха)*.

Слово *крини́ця* у переважній більшості південно-західних діалектів у вигляді *кырні́ц'а, керні́ц'а*.

4. Середньоязикова фонема |й|

Непариста як за дзвінкістю і глухістю, так і за твердістю і м'якістю середньоязикова фонема |й| реалізується у звуках [й] та [i̯], перший з яких, звичайно, виступає на початку слів і складів перед голосним, а другий в кінці складів.

З окремих діалектних явищ слід відзначити втрату |i̯| після голосної префікса у цих словах типу *пришли́, зашли́, він'али*, а також втрата |i̯| у формах Н – З. в. однини прикметників чоловічого роду: *до́бри, молоді́, весі́ли* у поліських говорах. У цих же поліських говорах ширше вживається протетичний (приставний) |й|, ніж у літературній мові: *йво́лга, йу́лиця, Йіва́н*. Це явище трапляється і в деяких південно-західних діалектах, зокрема, у північнокарпатських (бойківських), наддністрянських: *йі́скра, йинді́к, йа́нтрис* та інші.

5. Задньоязикові |г|, |к|, |х| та фарингальна фонема |з|

У цій мікросистемі відсутнє розрізнення фонем за ознакою твердість і м'якість, оскільки всі вони тверді. Правда, в певних позиціях вони можуть реалізуватися як напівм'які чи пом'якшені звуки [г'], [к'], [х'], [г''], що буває в літературній мові та багатьох діалектах, зокрема південно-східних, перед і (<о) та перед і прикметникового закінчення Н. в. – З. в. мнж.: *з'ірк'і, сух'і, гор'іх'іў, плуг'іў*. Але це не окремі фонем, а позиційні варіанти фонем.

За частотою вживання окремих фонем цієї мікросистеми, зокрема, |г|, |г'|, українські діалекти відчутно розрізняються поміж собою.

Фонема |г| не виступає в українській мові у питомих словах, де вона здавна уже заступилася фонемою |г'|, а сфера вживання її обмежується переважно

запозиченими і звуконаслідувальними словами та похідними від них: *гáнок, грáти, твалт, ганж, гн'ім, тэгати, теготáти*. Проте і в цих словах у ряді південно-східних діалектів, хоч і далеко не в усіх, спостережено виразна тенденція до заступлення фонемі |г| фонемою |г'|, проте ця тенденція в жодній південно-східній говірці не дійшла ще до певної її реалізації, внаслідок чого певна кількість слів збігається з фонемою |г|: *тез', гн'ім, т'ігнут', твалт, тáва, т'ергул', жи́гун, зи́га, ху́га* та інші.

Поліські (північноукраїнські) діалекти, як і літературна українська мова, та більшість південно-східних діалектів, характеризуються обмеженим уживанням |г'|, хоч західна частина їх, зокрема, західнополіські говори відзначаються дещо більшою частотою вживання цієї фонемі.

Найбільша частота вживання фонемі |г'| властива південно-західним діалектам. Значна кількість запозичених слів з інших мов, зокрема польської, німецької, румунської, угорської тощо, до складу яких входить ця фонема, і які сферу свого вживання обмежили цими діалектами, порівняно часте функціонування цих слів у повсякденному вжитку – все це сприяло зміцненню позицій цієї фонемі в живому мовленні і засвоєнню її фонологічною системою південно-західних діалектів. Порівняймо полонізми: *ва́рга, зи́гар, т'емба, гр'ечний*; германізми: *твер, гр'ейцер, гра́са*; мадяризи: *та́зда, таздува́ти, л'ег'ін', тентеріц'а*; румунізми: *грун', тел'ета, бал'ета*.

Фонема |г'| може заступати у відповідних позиціях фонему |к| у питомих слов'янських словах: *йагб'і, вел'ігден', ай'атже*.

Крім того, у ряді південно-західних говорів, фонема |г'|, заступила у певних позиціях також фонему |д'|: *г'іло – діло, г'іти – діти*. Усе це значно розширило діапазон вживання фонемі |г'| у південно-західних діалектах і відчутно зміцнило її позиції у фонематичній системі цих говорів.

6. Різні звукові зміни у діалектних словах

У говірковому мовленні у словах часто відбуваються різні фонетичні зміни, що не регулюються якимись правилами української літературної мови.

Різні фонетичні зміни

1. Асиміляція (від латинського *assimilation* – уподібнення) – уподібнювання одного звуку іншим, причому обидва такі звуки можуть входити до складу того самого слова або до складу двох різних слів, що поруч. Наприклад, асиміляція за дзвінкістю: *си́итим*, *рож:úтис'*, *бл'е́жка*, *молод'ба́*, *о́дже*.

Асиміляція за глухістю найсильніше виступає на межі префікса й кореня, а найменше знеголошення дзвінкості приголосних відбувається на кінці слів. Наприклад, *н'іхт'і*, *с'ц'ідіти*, *грип*.

Якщо попередній звук впливає на наступний, то така асиміляція називається прогресивною, а якщо наступний впливає на попередній – регресивною.

Сучасна українська мова відбиває факти прогресивної асиміляції за дзвінкістю, зокрема *б́зола* (із бчола < бьчела), *Різдво* (із розтво < рождьство), *Ганзя* (із Ганця). Але на сучасному етапі української мови прогресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю уже не діє.

За місцем і способом творення приголосних найбільш поширена асиміляція при збігові приголосних свистячих і шиплячих. Свистячі повністю уподібнюються наступним шиплячим, напр.: *безжурний* [беж:у́рній], *безшумний* [беш:у́мній].

Свистячі уподібнюються також і наступними африкатами, складовим елементом яких є шиплячий компонент [ш] або [ж]. Наприклад: *пісчаний* [п'ішч́аний], *зчистити* [шч́истити]. Шиплячі можуть повністю уподібнюватися наступними свистячими. Особливо така асиміляція поширена в дієсловах, напр.: *берешся* [берэ́с'а], *зважає* [зв́аз'а]. Шиплячі уподібнюються також наступними африкатами, складовим елементом яких є свистячий [с] або [з]. Наприклад, *у чашці* [у ч́ас'ці], *у книжці* [у кн́уз'ці].

Відбуваються також асиміляційні зміни в африкатах під впливом наступних свистячих, шиплячих або інших африкат. У цьому процесі зазнає уподібнення другий складовий елемент африката. Наприклад: *качці* [ка́ц'і], *мисочці* [місо́ц'і].

Асиміляція за м'якістю відбувається серед передньоязикових приголосних звуків [с], [з], [ц], [з], [т], [д], [н], [л], що уподібнюються за м'якістю наступними м'якими цієї ж групи. Наприклад: дня [д'н'а], навесні [наве^нс'н'і].

2. **Розподібнення** – у сполученнях двох фрикативних (щільних) приголосних часто буває зміна типу розподібнення з переходом другого приголосного у відповідний африкат. Напр., *рушник* (тут відбулося розподібнення **ч і н**, бо мало бути *ручник*, бо від *рука*); у деяких словах збережені найдавніші приголосні звуки, напр.: *тоді*, *слонце*, *нігде*. Напр., *Йак ми бул'і мал'і, то нос'іл'і постолі, а йак віросл'і вел'ік'і, то над'іл'і черев'ік'і*. (збережений давн |і|).

3. Вставні приголосні або голосні звуки. Утрата звуків.

Вставні голосні звуки. У словах народної мови майже відсутній збіг трьох і більше звуків, а також переважно в запозиченнях між декількома приголосними вживається вставний |о|, рідше |е|, що допомагає легше вимовляти ці слова: наприклад, *Олексáндер* 'Олександр', *метер* 'метр', *к'іло́метер* 'кілометр', *гóрон* 'горн', *бінóкол* 'бінокль', *коновéрт* 'конверт', *термóметер* 'термометр', *правонúк* 'правнук'. Іноді вставними є |і|, наприклад: говіркова форма *Л'івóу* 'Львів', *кал'ісóни*.

Вставні приголосні звуки. У деяких словах, переважно іншомовного походження, появляється звук [т], найчастіше після [с'], рідше після [й]: *хлорофóст* 'хлорофос', *д'ушéст* 'дюшес', *деф'іст* 'дефіс', *йáгруст* 'агрус', *ріс'т'у* 'риссю', *вáрист* 'верес', *ма́йтка* 'майка', *грант* 'грань', *шубóуc'т* 'шубовсь'.

У лівобержнополіських говірках П. Лисенко виявив слова із «зайвим» |р|: *доршч* 'дощ', *куршч* 'кущ', *дóршка* 'дошка'. У західнополіських говірках засвідчені форми, наприклад, *каржáн* 'кажан', *вістарчити* 'вистачити', *тройáндра* 'троянда'. У південно-західних говорах Г. Шило зафіксував: *доршч* 'дощ', *маршíнка* 'машинка'.

Поява звука [с] у словах: *плиўстí* 'пливти', *поспрéбувати* 'попробувати', *зрегбстí* 'згребти'. У говірках південного сходу Волинської області губні звуки перед |і| не пом'якшуються, тому між ними появляється вставний |й|: *бйíли*

‘білий’, *бйґгли* ‘бігли’, *ййїдра* ‘відра’, *пйїч* ‘піч’. Г. Шило засвідчив такі форми і в надсянських говірках: *бáбйї* ‘бабі’, *бйїл’ишйї* ‘більший’, *дупйїук* ‘допик’ та інші [Шило 1957, 73]. Іноді у суфіксі **-йш** прикметників вищого ступеня порівняння появляється «зайвий» |й|: *добрйїшйи* ‘добріший’, *тепл’йїшйи* ‘тепліший’, *чорн’йїшйи* ‘чорніший’.

Втрата звуків. У говорах зафіксовано багато слів, у яких не вимовляється якийсь звук:

1) зникнення |й| у прикметників і дієприкметників чоловічого роду: *чóрни* ‘чорний’, *гáрни* ‘гарний’, *дóбри* ‘добрий’, *поміти* ‘помитий’, *од’áгани* ‘одягнений’;

2) втрата |й| у дієсловах: *би* ‘бий’, *пи* ‘пий’, *ли* ‘лий’, *шла* ‘йшла’, *пришоў* ‘пришов’ (західнополіські говірки);

3) втрата |т|: *хўска* ‘хустка’, *нев’іска* ‘невістка’;

4) втрата |ў|: *м’йїу* ‘вмію’, *Лáдик* ‘Владик’, *цйгáну*, *цйгáнуў* ‘циганів’.

5) втрата |о|: *хт’іти* ‘хотіти’, *схнўти* ‘сохнути’, *вна* ‘вона’, *вни* ‘вони’, *вéчка* ‘овечка’, *слóни* ‘ослони’, *нўчи* ‘онучі’, *гурк’і* ‘огірки’;

6) втрата |е|: *мн’і* ‘мені’.

7) втрата |ж|: *мóна*, *тйїден’*.

4. Оглушення дзвінких приголосних звуків у кінці слова широко засвідчується в південно-західних говорах: *стóрош* ‘сторож’, *грйп* ‘гриб’, *д’іт* ‘дід’. Таке явище відзначено і в деяких західнополіських говірках: *крўшечка* ← *крушка* ← рос. *крўжка* ‘кварта’, *к’éти* ‘кеди’, *битóн* ‘бідон’.

5. Одзвінчення глухих приголосних звуків відбувається найчастіше в позиції перед або після сонорних: *свéдер* ← *сведр* ← *светр*, *бл’ішка* ← *пл’ішка*, *з’вах* ‘цвях’, *Л’н’óз’а* ‘Льонця’, *кардóн* ‘картон’; в інших позиціях – *хаз’áйїн* ‘хазяїн’.

6. Збереження таких приголосних звуків, які у відповідних словах сучасної української мови не вимовляються: *тогд’і* ‘тоді’, *н’ігдé* ‘ніде’, *криглó* ‘крило’.

Наведемо ще декілька прикладів з різними змінами: *А вна мн’і казáла* ‘а вона мені казала’ (утрачено |о| та |е|); у Ковельському районі на Волині у говірках

випадає |ж|: *ті́ден* 'тиждень', а також у всіх волинських говірках: *мо́на* 'можна'.

В інших говірках не вживане початкове |о|: *дин* 'один', *горо́жа* 'огорожа'.

7. Різні заміни приголосних звуків, що часто засвідчено у словах:

|т|, |т'| на |к|, |ц'|: *к'ітка* 'тітка', *ц'іхо* 'тихо';

|д| на |г|: *г'івка* 'дівка', *Гмі́тер* 'Дмитер';

|ч| на |ц|: *д'івц'ета* 'дівчата', *ц'оботи* 'чоботи', *цв'е́тер* 'сведер';

|с|, |с'| на |ц|, |ц'|: *вал'ц'* 'вальс', *ц'одн'і* 'сьогодні', *ц'у́ди* 'сюди', *конц'ерва* 'консерва';

|є| на |а|: *ста́жка* 'стежка', *дв'ари* 'двери';

|и| а |е|: *же́то* 'жито', *ре́ба* 'риба', *те́хо* 'тихо'.

7. Усічення слів у словах.

Афере́за – це засіб уникнення збігу двох однакових голосних звуків на початку слова або у сполученнях службових слів з повнозначними. Найбільше піддається аферезі звук [о]: *все дно* 'все одно', *до чеї* 'до очей', *сел'едец'* 'оселедець', *в'єчка* 'овечка'; та інші: *л'є́трика* 'електрика', *струме́нт* 'інструмент', *но й ти тилі́гент* 'але ти інтелігент', *Лекс'ї́, Пан'ас*.

Синко́па – це усічення середини слова. Синкопа щодо продуктивності значно поступається аферезі та апокопі. Найчастіше усічення зазнає один приголосний звук: *й'а́бка* 'яблуко', *ба́ло* 'бувало', *пра́да* 'правда', *коб* 'коли б', *кеб ти знав* 'коли б'.

Апоко́па – це усічення кінця слова, напр.: *тре, тра* 'треба', *хо* 'хочу', *ма* 'мама', *ни чо не знаю* 'нічого не знаю'.

8. Протетичні звуки. Для багатьох говірок не характерні слова з початковими голосними звуками, значно частіше слова починаються приголосними. Тому перед тими словами, що мають початковий голосний звук, уживають протетичні, або приставні, звуки: [г], [в], [й]: *Йандрі́й* або *Гандрі́й*, *й'у́лиц'а*, *гинді́к*, *йінді́к*, *гон'о́*, *гокно́*, *Гам'е́рика*, *во́зиро*, *во́ч'і*.

На Волині засвідчені такі форми: *гн'і́зда*, *н'і́здра*, *гру́блик* 'рубель для качання білизни', у яких звук [г] з'явився не перед початковим голосним. А в гуцульських говірках засвідчений приставний [о]: *охоро́ма* 'хороми, сіни',

окорма 'корм для худоби'. Також засвідчений приставний звук [л]: *лотáва* 'отава', *лókун* 'окунь'.

9. **Гіперизм** – перебільшена правильність, в основі якої лежить неправильне уявлення мовних закономірностей. Гіперпоправність у мовленні жителів говірки виникає під впливом літературних форм або на межі двох ареалів, напр.: є говірки, у яких зачасто вживають приставний [г] – *Гандрій гол'áкойу віколов Гól'ц'і гóко*, тому в інших говірках у протилежність цим всякий [г] особливо на початку слів, вилучають цей звук, пор.: *олоvá, орóх, рóш'і* і т.д. Або у районі Карпат жителі вимовляли слова, відкидаючи перший звук: *риб* 'гриб', *ноа* 'нога', *луг* 'плуг', *уба* 'губа', *л'ей* 'глей', *рáz* 'грязь', *йіздо* 'гніздо'. У селищі Торчин на Волині корінні жителі в протилежність протезі вживають такі форми: *олоvá* 'голова', *ліна* 'глина', *рóш'і* 'гроші'. Такі говірки засвідчені у Володимирецькому районі на Рівненщині.

ЛЕКЦІЯ 6. СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК. ДІАЛЕКТНИЙ НАГОЛОС

План

1. Поняття про словотвірні діалектизми.
2. Регулярні і нерегулярні моделі; оказіональні новотвори.
3. Різновиди відмінностей у словотворі.
4. Префіксальний спосіб словотвору. Префіксально-суфіксальний.
5. Суфіксальний спосіб словотвору.
6. Словоскладання; контамінація.
7. Інші способи словотвору.
8. Неморфологічні способи словотвору.
9. Особливості діалектного наголосу.

1. Поняття про словотвірні діалектизми

Способи творення слів, їх будови з урахуванням, до якої частини мови вони належать, типу звукових змін у сучасній мові – це передбачає вивчення словотвору. Щоб зрозуміти характер структури слова, треба з'ясувати не лише його морфемний склад, а й значення морфем у їх зв'язках і відношеннях у слові. Останні виявляються при аналізі словотвірної структури слова з урахуванням мотиваційних відношень у гнізді споріднених слів. Розуміння словотвірної структури слова ґрунтується і на знанні морфемної структури слова, тому ці відомості містить розділ про словотворення [Сучасна 2002].

У визначенні діалектизмів враховують наявність певних слів у літературній мові, які відрізняються від літературних матеріальним оформленням, чи то невідомою літературній мові кореневою морфемою, чи відмінним від літературної мови значенням у говорах, чи відмінним афіксальним оформленням.

Словотвірні діалектизми – це тотожні з лексико-семантичного погляду афіксальні або складні утворення, які відрізняються співвідносними афіксальними морфемами при спільності твірної основи. Наприклад, *опén'ки, припén'ки, п'ідпén'ки; мурáшки, мурáх'і, мурáул'і, мур'ánки, мура́ндел'і; пас-ов-ис'ко, пác-в-ис'ко, пас-óв-ишче, пáz'-б-ишче, пас-ов-іна, пас-т-ов-én', пас-т'-ів-нік, пас-лó, пáz'-ба, ві-пас, по-пác* (гнати на пáшу) [Закревська, 51].

У карпатських говорах: *косéц', косáш 'косар', пріймич 'приймак', лежух 'лежень', зиму́шний 'зимовий'*.

2. Регулярні і нерегулярні моделі. Оказіональні новотвори

Одиницями, або елементами, мови (діалекту) новоутворення стають тоді, коли набувають вигляду моделей, тобто певних структурних зразків для наслідування. Наприклад, у південно-західних говорах регулярно моделлю словотвору стала така схема морфем для творення прислівників, що виражають міру і якість: префікс за- + прислівник (*забагáто, задалéко, замáло*). Ця модель набуває значення недостатності або збільшеності ознаки. Ця модель регулярна, продуктивна, вона впливає і на творення прикметників: *завеликий, замалий*.

Моделі можуть бути і малопродуктивні, які стають тільки зрідка зразками або схемами.

Нерегулярна модель не стає зразком для творення інших слів за допомогою цих самих словотворчих засобів, наприклад, *бабéра 'здорова баба', бочкайі 'великі бочки'*.

Оказіональними новотворами називаються ті, що створені «на випадок», тільки в певній ситуації і в певному контексті; після появи вони можуть і не повторюватися або повторюватися тимчасово, щоб потім назавжди зникнути. Наприклад, *Лепéт'а 'варіант імені Петро + лепетати 'базікати', по́триб 'непотріб'*.

3. Різновиди відмінностей у словотворі

Виділяють такі діалектні відмінності у словотворі:

1) фонетико-словотвірні відмінності, що виникли внаслідок фонетичної видозміни словотворчих морфем. У більшості це наслідок фонетичної системи говору, порівняймо, суфікс **-иц'** - відповідно до **-ец'** - у карпатських та західнополіських говірках (*пáлиц', хлóпиц', клі́ниц'*), суфікси **-ойк-**, **-ейк-** у багатьох південно-західних говірках (*р'іднéйкайа, колóдо́йка*), **-ова-** у дієсловах карпатських і поліських діалектах відповідно до **-ува-** (*мал'овáти пол'овáти*);

2) відмінності, зумовлені різною мірою продуктивності окремих словотвірних моделей у діалектах. У південно-західних діалектах дуже продуктивним є суфікс **-ук-** (**-чук-**), який використовується при творенні іменників, а також прізвищ (захід України: *Шевчук, Миронюк, Степанчук*; центр і схід: *Шевченко, Мироненко, Степаненко*). У Галичині та на Гуцульщині суфіксальні утворення з **-ів, -ин**: *Лесів, Іванців, Романів, Лесишин, Іванишин, Романишин*.

3) відмінності, спричинені наявністю словотвірних структур, властивих окремим діалектам або діалектним групам і яких немає в літературній мові. За своїм походженням вони бувають архаїзмами та інноваціями (архаїзми: *п'івтрéт'а, п'івчетвэрта, п'івчвартáста, штиридэс'ат, дэв'ятдес'ат*), інновації (південно-західні утворення вказівних займенників шляхом редуплікації – *сес, сéсе, сéс'а; тот, тóта, тотé*; утворення дієслів відіменникових основ – *ц'іновáти* 'молотити ціпом'; *дротовáти* 'в'язати дротом'; *сáнкати с'а* 'кататися на санках'.

Отож, словотворчі діалектизми мають той самий корінь, що й відповідні слова літературної мови, але різні суфікси та префікси, напр.: *опеньки – пудпéн'ки, припéн'ки*.

4. Префіксальний спосіб словотвору

У префіксальному словотворенні вживані ті ж префікси, що й у загальнонародній мові, продуктивність у говірках вища, порівняймо: *завелік'її, задóвг'ї, задóбри, замóкриї, затéмни*. Збережені найдавніші іменні префікси **па-** та **су-**, що були характерні для праслов'янської мови: *пáсинок* 'нерідний син', *пáгорбок, сýгорб, сувóї*, а префікс **ка-** повністю утратив продуктивність: *кáдуб, кал'ўжа*.

Префіксальний спосіб більш властивий дієсловам, у деяких з них може вживатися навіть два префікси: *понабирáти, поперехóдити, понадриváти, попоспáти, попобráти, попойісти*.

Частіше, ніж у літературній мові, вживаний префікс **по-** при творенні прикметників і відповідних прислівників: *пóстарий* 'старуватий', *пóмалиї* 'малуватий', *пóдавно* 'давнувато'.

Інші утворення: *пóранок* 'вдосвіта', *пóлапка* 'пастка для гризунів', *пáмолодок* 'пагін дерева', *прип'інки* 'опеньки'.

Також виявлено відмінності з префіксом **по-** діалектних слів і літературного відповідника: *п'ідволочка* 'напірниця, наволочка', *дожсінк'ї* 'обжинки', *зáсмарк* 'нежить', *нашивáти* 'вишивати', *парабáчте* 'пробачте'.

Для західно-поліського словотвору характерні такі діалектизми: *нашивáти* 'вишивати', *пóстарий* 'старуватий', *пóдавно* 'давнувато', *пóзелениї* 'недостиглий', *припéн'ки* 'опеньки', *предбáба* 'прабаба' та інші.

5. Суфіксальний спосіб словотвору

В українській мові є слова із зменшувально-пестливим суфіксом **-к-**, які втратили значення пестливості (дедемінутивні форми): *стéшка, подúшка, шкарпéтка* та інші. Ці іменники втратили значення пестливості, бо можуть поєднуватися з прикметниками великий та величезний, більший або найбільший.

У говірках збереглися давні форми, без суфікса **-к-**: *квóка* 'квочка', *головéха* 'головешка', *кúра* 'курка', *подúха* 'подушка', *пол'íха* 'полішучка', *свáра, шкарпéта* 'шкарпетка' та інші. Порівняймо також у присвітазьких говірках Волині *л'удкí^e* 'люди'.

Деякі слова з пестливо-зменшувальними суфіксами відрізняються семантикою від відповідних безсуфіксальних слів, порівняймо: *мáти, мáма* 'рідна мати', але *мáмка, матúс'а, матúс'ка* 'хресна мати'; *тáто* 'рідний батько', але *тáтко, татúс', татúс'ко* 'хресний батько'.

Суфікс **-ух-** втратив відтінок згрубілості: *братúх, братúха, молодúха, сестру́ха, сидúха* 'квочка', *сватúха* 'сватання', *дохна́* 'дочка', *дру́хна* 'дружка на весіллі', *нев'істúхна* 'невістка' (такі слова вживані на Любешівщині Волинської обл.). Порівняйте також назви свят *Шчодру́ха, Водяну́ха* (Сильне Луцький р-н Волинської обл.).

Серед суфіксальних дериватів багато новоутворень, що характерні тільки для одного регіону, наприклад, у шацько-любомльських говірках Західного Полісся продуктивність

виявляє суфікс **-ин-а**, що надає дериватам пестливо-співчутливе значення: *сироті́на, хлопчі́на, голові́на, груді́на, молочі́на* 'молоко'.

Для любешівсько-заріччянських говірок характерний суфікс **-ук-**, який вживається в іменниках для утворення молодих щодо віку істот: *бобрин'ук, гус'ук, дит'ук, порос'ук, собачен'ук, тел'ук, хлопч'ук* та ін. У локачинських говірках Волині: *тил'áто, порос'áто*.

Нейтральний суфікс **-ин**, вживаний на Волині: *дорочі́на, молочі́на, м'ясі́на, голові́на; -ух*: *щавель – шчаву́х, шчаўй'у́х, шчаўл'у́х, шчаўл'á, шчаўй'é, шчавéї*.

Найвні омонімічні суфікси, порівняймо: **-к-а₁** (*хáтка*), **-к-а₂** (*дóхторка*), **-к-а₃** (*ос'інка* 'демісезонне пальто'), **-к-а₄** (*стол'áрка*). Деякі суфікси не властиві сучасній українській літературній мові: **-с'к-о**, **-ск-о**: *бабс'кó* 'огрядна стара баба', *коровскó, коробскó* 'велика коробка'; **-ун-а**: *мату́хна, сестру́хна, брату́хна*; **-ет-а, -ец-а**: *головéта або головéца* 'велика голова', *жмен'éца, коробéта, сумéта, хатéца*; **-й-а**: *бабийá, коробійá*; **-'ет-о**: *тел'éто, гус'éто, порос'éто*.

Якщо в літературній мові суфіксальні утворення найбільш властиві іменникам та прикметникам, то в говірковій системі суфікси вживаються практично з усіма повнозначними частинами мови. Порівняймо прислівникові утворення: тут – *ту́та, ту́тки, ту́тички, тутвó, тутгó, ту́ткаї*; там – *тамó, тамика, тамичк'и, тамогó, там'ин'ка, тамгé*; тепер – *тепéра, топ'іро, тепéречк'и, топ'іру, топ'іричка, топ'іручку*.

Порівняйте інші утворення: *б'ігéйко* 'бігом', *зáвтрашки* 'завтра', *зáраски* 'зараз', *коліс'а* 'колись', *гóз'дечк'и* 'ось тут', *на́в'ітки* 'навіть', *знóул'а* 'знову', *знóв'ічка* 'знову', *тудáки* 'туди'.

Широко вживані прислівники *с'удóйу, тудóйу, кудóйу*. Інші творення: *моглиц'и* 'могилки', *рóдик* 'родич', *пéрсник* 'перстень', *дорожі́на* 'доріжка', *молочі́на* 'молоко', *осі́ц'а* 'осика'. Вигуки: *гóйко* 'ой'.

У прізвиськах вживаний суфікс **-чук** або **-ук**: *Степанюк, Степанчук*. Для творення жіночих прізвиськ від чоловічого імені, прізвисьце найчастіше вживане із суфіксом **-их-а**: *Івáниха, Максíмиха, Петрíха, Шнитíха, Рої́чиха, Верем'ї́чиха*. А в середьозакарпатських говірках широко використано суфікси **-ан'-а, -ун'-а**: *Микитáн'а* 'Микита', *Морозáн'а* 'Мороз', *Ил'кán'а* 'Илько', *Барну́л'а* 'Барна', *Чучкán'а* 'Чучка'.

Поширений суфікс **-ох-а** у варіантах власних імен та загальних назвах: *к'ісл'óха* 'кисле молоко', *Вал'óха, Ган'óха, Гал'óха, Газ'óха*.

Для української народної мови є характерним те, що навіть дієслова можуть мати суфікси з пестливо-здрібнілим значенням, напр.:

спати – спáтки, спáточки, спáтон'ки, спатóйки, спатýс'и, спатýн'и; *йісти – йі́стки, йі́сточки, йі́стон'ки, йі́стóйки, йі́стýс'и*.

Навіть іменник ворог може мати пестливий суфікс: *ворожéн'ки, вор'іжéчки*.

У дієсловах говіркового мовлення фіксовані суфікси, що відсутні в літературній мові, порівняймо: *стидувáтис'а* 'стидатися', *склáдувати* 'складати'; у заріччєнських говірках: *перегорóд'вувати* 'перегороджувати', *наловáйеи* 'накладаєш', *загáд'вати* 'загадки', *зadı́мвати* 'задимлювати', *роскáзвати* 'розказати'.

Цікавий суфікс має дієприкметник: *зачін'ани, загін'ани, плéт'ани, замі́кани, пудстéл'ани, гóл'ани, заплéт'ани, запра́гани, зату́л'ани*.

6. Словоскладання. Контамінація

Словоскладання – це спосіб творення нових слів поєднанням кількох інших. В українських говірках малопродуктивний спосіб словотвору. Наприклад: *губул'áч, губошл'áк* 'базіка', *кошилоплéт* 'брехун', *мал'ін'уд* 'низькорослий', *куродáв* 'собака, який давить кури', *шапкобрáн'а* 'кінець гостини', *сухорéбриї, сухобéц'к'її* 'худий чоловік', *слабов'ікиї* 'хворобливий', *сл'іпокі́шка* 'апендикс', *старопóлиця* 'звіробій', *самопáл'к'и* 'сірники', *пустукúр* 'курець, який випрошує цигарки', *шапкобрáн'їїе* 'закінчення гостини', *куплигúши* 'з відвислими вухами', *мал'ін'уд* 'низькорослий'.

Контомінація – це об'єднання двох слів в одне. Контомінація відрізняється від словоскладання тим, що об'єднуються два синонімічні або за якимось іншим принципом два близькі між собою слова.

У літературній мові: *цурпáлка* 'цурка + палка', *хилитáти* 'хилити + хитати'.

У говірках: *да́жет* 'даже + навіть', *осел'óдка* 'оселедець + селядка', *бутил'áшка* 'бутилка + пляшка', *рушинитéнце* 'рушник + полотенець', *гивтáти* 'глитати + ковтати', *драбрíна* 'драбина + рабина', *обруч'éйка* 'обруч + обичайка', *ракопитиц'а* 'ратиця + копита', *студенéц* 'студень + холодець', *стрéмпал* 'стремп + паль', *лакошч'и* 'лакитки + ласощі', *шалабу́да* 'шалаш + буда', *сходéн'ки* 'сходи + ступеньки'.

7. Інші способи словотвору

Флексійний різновид словотвору. Як відомо, флексія служить для творення лише форм слова, при цьому ніяких змін у семантиці не відбувається. Проте бувають деревати, коли словотворчим засобом виступає закінчення: *Валентин – Валентина*, *кум – кума*, *раб – раба*. Також може бути, що закінчення **-і** виражає не просто граматичне значення множини, а вносить додаткові до значення нашарування. Словотворчі закінчення **-і, -и**, рідше **-а**, приєднуються до антропонімів або топонімів не будь-яких, а тих, що чимось відомі загалом.

У говірках словотворча флексія приєднується тільки до тих антропонімів (у переважній більшості – до власних імен), які входили в склад стійких словосполучень, тобто спершу вже набули якогось узагальнення: як *Хведóри – хведóри*, *дурна йак Гóл'ка – гóл'ки*, *набрáвс'а йак Л'óл'ік – л'óл'іки*.

Зворотній словотвір. Найістотнішою особливістю цього різновиду є те, що нові слова утворено за допомогою так званого від'ємного суфікса, порівняймо російські: *зóнттик* → *зонтик*, *дойáярка* → *доярка*. Якщо при звичайному суфіксальному способі до твірної основи додано словотворчий суфікс, то творення нових слів відбувається у протилежному напрямку: *сирóй'га* ← *сирóїжка*, *куропáт* ← *куропатка*, *поду́ха* ← *подушка*, *сúма* ← *сумка*, *имáта* ← *иматка*.

Порівняймо у дитячому лексиконі такі утворення: *бу́л'а* 'булька', *ша́па* 'шапочка', *шпíл'а* 'шпилька'.

Причина творення таких дериватів одна: уникнення слів із демінутивним суфіксом **-к-** (**-ак, -ик**). Тому дезифіксації підлягають:

- 1) запозичені слова, у яких уже був суфікс **-к-** або частинка основи, подібна на цей суфікс: *szkaretká* → *шкарпетка* → *шкарпета*;
- 2) для позначення предметів більшого, ніж звичайного розміру: *поду́ха* ← *подушка*, *ке́па* ← *кепка*, *йíж* ← *йíжак*, *сúма* ← *сумка*;
- 3) назви істот чоловічої статі: *куропáт*, *тéтер*;
- 4) слова «дитячого лексикону»: *бу́л'а*, *ша́па*.

8. Неморфологічні способи словотвору

1. **Морфолого-синтаксичне словотворення** – це перехід одних частин мови в інші.

Субстантиваци́я – перехід слів інших частин мови в іменник.

Субстантиваци́я прикметників: *свин'áче* 'корито, в якому дають їсти свинням', *тил'áче*, *ку́раче*, *собáче*.

Утворені за допомогою субстантиваци́ї прикметників:

а) назви осіб за родинними зв'язками: *старíй*, *старá*, *домáшин'и*, *братовá*, *тес'ц'ова*, *швагровá*, *ста́рша*, *ста́рший*, *ме́нши*, *найме́нший*, *серéдн'а*, *мали́й*, *ха́тни*, *молоди́й*, *хрэ́сний*, *хрэ́сна* та ін.;

б) інші найменування: *старé* – *шо малé*; *нимá дурни́х* – *пожені́лис'а*; *дурни́й спит'* – *дурне́ сніц'а*; *казáв глух'и* – *побáчимо*, *казáв слип'и* – *почу́ймо*; *мовчи́*, *глуха́*, *бу́де мени́ гр'іха́*; *вста́н'те д'áче* – *ха́й с'áде смерд'áче*;

в) назви конкретних предметів: *лэхке* 'легені', *т'áшка* 'печінка', *холóдне* 'холодець', *б'íле* 'тістечка, волочебне';

б) абстрактні назви: *коли́шин'е*, *тепéришин'е*, *за́ришин'е*, *дурне́ в голо́в'и*, *старé*.

Субстантиваци́я числівників, напр.: *за пéришим жи́лá добре*, *а за дру́гим намúчилас'а*; *йедне́ дру́гого не перева́жит*; *оди́н робит*, *а се́меро дівуц'а*; *трима́йте мене́ сто*, *бо й одно́му нима́ то*. *Полови́на* 'дружина', *со́та* 'ар', *три́ц'ат* *трéт'и́*, *сороко́вий* *квартáли*.

Перехід займенників у частки: ти ж мин'ї дивіса: втóписа, то додóму ни^e прихóд^m'; свій свому́ зáвше рад; вони́ миж собо́йу йакéс' своїé; шо вони́ рóбл'ат'?: на́ших здалéка ві́дно; і ва́шим, і на́шим; ка́ждий оді́н мав садка́.

Субстантиваци́я дієслів, напр.: *Рóбл'у* (прізвисько), *де ва́ша Бу́ло?*; *хрисчóний, в'эруйуча, одчипné.*

Субстантиваци́я вигуків, напр.: *буц' щиголь', Чмух, Охóхóх* (прізвисько), *ку́ку, гав.*

2. *Лексико-семантичне словотворення (мезонімізація):*

Учені по-різному ставляться до цього різновиду: від докладної характеристики до абсолютного заперечення.

Найголовніша ознака – зміна лексичного значення твірного слова при незмінності його звукової структури.

«Лексико-семантичний спосіб словотвору – один з основних способів поповнення номінативних засобів мови, при якому звукова форма твірного слова (мотиватора), залишаючись незмінною, набуває нового значення і стає семантично похідною (мотивованою). Лексико-семантичний спосіб словотвору активно виявляється в системі номінації власних назв. Основними механізмами лексико-семантичного способу словотвору в цій підсистемі мови є:

- онімізація (перехід загальної назви у власну);

- трансонімізація (перехід власної назви з одного класу назв до іншого);

- онімотрансонімізація (комбіноване використання різновидів способу за моделлю: онімізація + трансонімізація).

Кожен з цих різновидів пов'язаний із семантичними і граматичними змінами мовних одиниць. Збереження мотиваційних зв'язків між базовим словом і семантичним новотвором дозволяє відносити лексико-семантичний спосіб словотвору в системі номінації власних назв до явищ синхронічного плану» [<https://studfile.net/preview/2425929/page:12/>].

Лексико-семантичне словотворення проходить тривалий період існування слова, коли значення слова змінюється, переосмислюється і розпадається на омонімічні.

Серед анатомічних назв фіксовані такі: *чолові́чок* 'зіниця ока', *ко́си* 'волосся', *йáблучко* 'колінна чашечка', *йáгода, поду́шечка* 'пучок пальця', *кóса* 'селезінка', *ху́стка, чепéц, вéл'он* 'внутрішній свинячий жир', *йу́шка* 'кров із носа', *кúрка* 'куряча сліпота', *р'іпа* 'бруд на тілі'.

Онімізація апелювативів (особливо в антропонімах). Порівняймо назви населених пунктів Західного Полісся: *Барвінок, Бугаї, Будище, Будки, Вишеньки, Волошки, Воля, Ворона, Гайки, Галичани, Гать, Гектари, Городище, Гута, Гуца, діброва, Долина, Дубище, Жабка, Зоря, Кам'янка, Кухарі, Лютня, Майдан, Мельники, Мерва, Новини, Оса, Піски, Полиці, Раків Ліс, Рудка, Свинюхи, Сільце, Сокіл, Солов'ї, Ставок, Старики, Тертки* та ін.

3. *Лексико-синтаксичний спосіб словотворення (зрощення).*

Це спосіб творення нових слів шляхом зрощення двох або більшої кількості слів одного словосполучення: *добрі́ден', с'огóдн'а, спас'і́бо, Очинáш* 'молитва'; пор. прізвиська: *Кóл'а-Вáс'а* 'вдома звать Колею, а охрестили Васею', *Макарвáрка* 'подружжя Макар і Варка', *Нашвáн'а*.

Результатом лексико-синтаксичного способу словотвору є складне слово, оскільки воно має два і більше коренів. Твірною базою у такому способі творення виступає не будь-яке сполучення слів, а тільки синтаксична одиниця – словосполучення: два або більше слів, між якими встановлюється залежний зв'язок, тобто від одного слова до іншого можна поставити питання: *добра яка? не чуй кого? що?*

Флексія не визначається у словотвірній структурі мотивованого, якщо це складне слово, утворене лексико-синтаксичним способом, переймає закінчення другого слова: *перекоти поле → перекотиполе.*

Наприклад, виявлено поодинокі зрощення: *с'огóдн'а, мн'ацасі́на, Очинáш /Чинáш, ц'огор'ичний* (-н- суфікс). Серед прізвиськ виділяємо такі утворення: *Йомайó, Мат'чесна́, Наливáн'а, Воли'мойá, Чортйогознáйе).*

4. *Синтаксичний спосіб словотвору.*

Цей спосіб словотвору виділяють зрідка – це творення назв (термінів) за допомогою словосполучень.

Такі деривати в переважній більшості складені з іменника і ад'єктивної означальної частини. Ці словосполучення, організовані граматично, становлять смислову єдність і виконують номінативну функцію.

Двочленних назв у говірках значно менше, ніж однослівних. І хоч перші з них докладніше передають поняття, але через свою громіздкість поступаються назвам-словом (закон мовленнєвої економності).

Майже завжди до двочленної апелятивної назви існує одночленний дублет (але в одній говірці такі абсолютні синоніми трапляються зрідка): *запускний тижден'* – *запуск*; *крижова дорога* – *крижова*; *сл'яна капуста* – *шул'як*; *др'ябна броківка* – *ж'як*; *мн'ята бул'ба* – *токмач'ї*; *сало внутрен:е* – *зд'ір, зд'ур*; *к'ісле молоко* – *кисл'як*; *варен'ї пироги* – *вареники*; *слипá миш* – *нічка*; *бóжа корóвка* – *пéтрик*; *окру́жни двир* – *підварок*; *сírни митéчок* – *отк'ідач*; *Вод'анá Кол'адá* – *Вод'ануха*; *слипá т'ют'а* – *панás*.

Довгі назви церковних свят перетворюються в однокомпонентні назви: *Введен':é* 'Введення в храм Пресвятої Богородиці', *Варвára* 'День Великомучениця Святої Варвари', *Петра́ і Павла́* 'Собор Славних і Всехвальних Первоверховних Апостолів', *Мико́ли*, *Зимóви Мико́ла*, *Холо́дна Мико́ла* 'День святого Миколая', *Висн'áни Мико́ла*, *Голо́дний Мико́ла* 'Перенесення Мошей Святого і Чудотворного Миколая (22 травня)'. Назви свят Івана Богослова: *Дóвг'ї Йів'án*, *Кушрáви Івáн*, *Івáна Богослóва*, *Івáна Хрестítел'а*, *Івáна Хрестá*, *Івáна Главí*, *Івáна Златоустого*, *Івáна Претéча*, *Івáна Купáйла*.

5. *Фонетико-акцентний словотвір*. Спосіб зміни наголосу в словах для розрізнення їх значень. Так виникають омоніми-омографи, які виникли внаслідок розщеплення значень вихідного слова: *варен':а* – *варén':а*, *пρίклад* – *приклáд*, *тéпло* – *теплó*, *ж'їла* – *жилá*, *гол'івка* (дитини) – *головка* (часника, капусти), *бер'їзка* – *берéзка* (бур'ян), *пρίв'ід* (дія) – *пρίвод* (технічний прилад).

9. *Особливості діалектного наголосу*

В українській діалектній мові наголос нефіксований і рухомий. При нефіксованому наголосі є слова з наголошеним першим складом (*хíжа*, *клún'а*, *шóпа*), з другим (*дрóвiтн'а*, *мурóвани*, *зачín'ани*), з останнім (*зокно́*, *старí*, *сидимó*). При рухомому – наголос з кореня може переміщуватися на закінчення і навпаки (*ру́ки* – *рука́*, *сéла* – *силó*).

«За спостереженнями І. Огієнка, “український наголос у своїй масі тримається трьох останніх складів слова: наконечного, передостаннього або третього складу від кінця слова. Таких слів у нашій мові десь понад 97 % їх, а йдуть вони так: найчастіший наголос в українській мові – на другому складі від кінця, таких слів десь 50 %, цебто половина наших слів. Друге місце займають слова з наголосом на останньому складі, їх десь близько 30 %, а третє місце – слова з наголосом на третьому складі від кінця слова, їх десь 17 %”. Зробивши такі підрахунки, мовознавець подає 7 основних законів наголосу української мови» [Аркушин 2012, 79].

Український діалектний район Східної Словаччини за акцентологічними особливостями ділиться на дві частини: східну і західну. Для східної частини характерний вільний рухомий східнослов'янський наголос, для західної – постійний рухомий наголос, який стабілізувався на другому прикінцевому складі (паракситом або пекультимом), властивий також польській мові та східнославацьким говіркам: *мач'óха*, *колéсо*, *слызá*, *гóра*, *зв'їзда*, *во́йна*.

У цих же говірках відмічений ініціальний наголос (відтягування наголосу на початковий склад), це буває переважно у трискладових іменниках та дієсловах: *кíпйаток*, *нас'ін'а*, *ч'éкат'ї*, *бóрода*, *хóдит'ї*, *сп'іват'ї*, *на пóтоков'ї*; на Закарпатті – *гóдина*.

У говірках із стабільним паракситонічним наголосом частка *не* і прийменники *за*, *на*, *по*, *зо* та інші у сполуках з односкладовими словами завжди наголошені: *за мноу́*, *на н'іс*, *хóдит ду н'ї́*. Подібне наголошення є у західнополіських говірках: *на ден'*, *на нуч*, *на росу́*, *при смéрт'ї*, *зи спóду*.

У багатьох говірках у прислівниках наголос той самий, що і в прикметниках: *висо́ко* – *висо́кий*, *ті́хо* – *ті́хий*.

За І. Огієнком та багатьма мовознавцями у праслов'янській мові був накореневий наголос, він збережений у багатьох говірках: *бе́ру*, *ка́жу*, *л'у́бл'у*, *хо́д'у*, *ле́хий*, *йа́сний*, *мн'е́кий*, *ніе́к'і*, *тве́рдий*, *с'мі́шнн* [Огієнко 1952, 164].

У південно-західних говірках накореневий наголос переважає і в дієсловах: *ка́жу*, *бу́ло*, *ро́бл'у*, *не́су*, *сі́жу*, *са́жу*, *мо́йа*, *тво́йа*.

Іноді за допомогою наголосу мовці розрізняють число іменників: *вес'і́л':а* (однина) – *вес'і́л':а́* (множина), *завда́н':а* (однина) – *завдан':а́* (множина), *пла́т':а* (одн.) – *плат':а́* (мнж.), *опов'і́дан':а* (мнж.) – *опов'і́дан':а* (одн.), хоча за літературною нормою – наголос на передостанньому складі.

Також в одному слові такий наголос є нормативний, залежно від значення слова, напр., *прошу́* 'просити', *про́шу* 'будь ласка'.

Найцікавіші наголошування у західнополіських говірках: *коле́со*, *ворота́*, *перевесло́*, *можé*, *пóдушка*, *сировáтка*, *тепері́шн'і*.

ЛЕКЦІЯ 7. МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

План

1. Морфологічні особливості іменника.
3. Морфологічні особливості прикметника.
3. Морфологічні особливості дієслова.
4. Морфологічні особливості займенників і числівників (на самостійне опрацювання).
5. Прислівники в українських говірках (на самостійне опрацювання).

У морфологічній будові, а саме, граматичних категоріях, кожної самостійної частини мови говірки мають значні відмінності від літературної мови. Розглянемо граматичні категорії кожної частини мови.

1. Морфологічні особливості іменника

Рід іменників здебільшого той же, що і в літературній мові, пор.: ч.р.: *стіл, будинок, дуб*; ж.р.: *хата, ваза, лампа*; с.р.: *сонце, вікно, дерево*. Але трапляються і відмінності у діалектній мові відповідно до їх літературних відповідників: *бал'ок* 'перекриття хати, на якому держиться стеля' (ч.р.) – *бáлка* (ж.р.); *грівен'* (ч.р.) – *грівня* (ж.р.); *гарбуза́* (ж.р.) – *гарбу́з* (ч.р.). У західнополіських говірках виявлені іменники с.р. з нульовим закінченням, чого немає у літературній мові: *товáр* 'велика рогата худоба' (*на́ша товáр ході́ло по болóту*).

Число. У літературній мові – однина і множина (*картопл'і* (мнж.) – *картопл'а* (одн. у літературній мові); *обцén'ка* (одн.) – *обцéньки* (мнж. у літературній мові) *ол'ійі* (мнж.) – *ол'ія* (одн. у літературній мові), а у західнополіських та перехідних середньополіських говірках збережена і двоїна, напр.: *дв'і гокн'і, д'ви сел'і, д'ви видрі́, дв'і кубас'і, дв'і хат'і, трі́ йайц'і, три маши́н'і, шті́ри ноз'і столá*.

У літ. мові іменники в залежності від роду, закінчення, кінцевого основи поділяють на чотири відмінки, крім цього, ім. I і II відміни ще й на групи, при цьому відмінкові закінчення надзвичайно різноманітні. (*Повторимо*).

Порівняйте відмінювання ім. *мати* в літ. мові і в говірці вашого села (студенти відмінюють).

Родовий відмінок. I відміна має закінчення у всіх діалектах твердої групи **-и**, м'якої групи **-і**: *земл'і, корóви*. Хоча зміни фіксовані у західній частині волинських говірок **-і**: *ду хát'і, ду бáб'і*; у східнокарпатських **-е, -е^н**: *рук'é, церквé^н*.

II відміна. Виступає закінчення в іменників **-а** у ряді говірок, де у літературній мові флексія **-у**: *стéна, крáйа, л'íса, дрóта, боршчá, дошчá*.

III відміна. У діалектах існує дві паралельні форми іменників на **-и, -і**. Із флексією **-и** вживані говіркові слова у південно-західних та поліських говорах: *сóли, цибу́ли, крóви*; **-і** маємо у південно-східних діалектах, східнокарпатських, наддністрянських: *но́ч'і, со́л'і, т'ín'і*.

IV відміна. Фіксована флексія **-и, -і**: *лошáти, порос'áти, імен'і, плéмен'і*; але найчастіше форма іменників у родовому відмінку на **-а**: *ві́мйа, т'імйа, с'імйа*. Перед закінченням у більшості з'являються суфікси **-ен** або **-ат**: *в'імн'а, т'імн'а, імн'а; тил'áти, пац'áвти, лошáти*.

Давальний відмінок. В іменників I відміни у поліських дифтонгічних діалектах в наголошеній позиції **-іє**, у ненаголошеній **-е**: *вод'іє, плоч'іє, корóве*.

II відміна іменників південно-західних говірок має закінчення **-ови**, а **-у** – в східних говірках: *брáтови, сíнови, бáт'кови; брáту, сíну, бáт'ку*; у поліських говірках відсутнє закінчення **-єви**: *хло́пцови, хлопц'óви, кон'óви*.

III відміна. В іменників більшості говірок форми із закінченням **-і**: *со́л'і, ра́дос'т'і, но́ч'і*; у південно-західних говірках виступають форми на **-и**: *ко́сти, ма́тери, це́рки*.

IV відміна. Іменники характеризуються вживанням паралельних форм. У південно-східних та поліських діалектах форми із флексією **-і**: *імен'і, плéмен'і, тел'áт'і*, так із суфіксами: *імн'і, плéмн'і, т'імн'і*; хоч у безсуфіксних формах цих іменників закінчення **-у, -ови (-ов'і, -єв'і)**: *плéмйу, тил'áтови, порос'áтови*. У південно-західних діалектах та деяких поліських говірках поширені форми на **-и**: *імени, плéмени, тел'áти*.

Знахідний відмінок. I відміна. Відмінностей у діалектах цього відмінку немає – у словах флексія **-у**.

II відміна. Виявлене закінчення **-е** після м'яких та шиплячих у західнополіських та говірках регіону Карпат: *кон'е́, кушч'е́, нож'е́*.

III відміна. У західнополіських говірках виступає нульова флексія або **-у**: *сул', пйіч, матеріу*.

IV відміна. У західнополіських говірках **-ети**: *тил'ета, лош'ета, курч'ета*.

Орудний відмінок. I відміна. У діалектах вживане протиставлення: **-ойу/-ейу, -еї /-ої, -оў/-еў, -ойоў/-оўйоў, -ом, -оїа, -о, -ійу**: *земл'ойу, земл'ейу/дорогої; земл'еў/дорогоў/головоў; з'емл'ом/дорогом; клун'ійу – дорого – сирот'оїа – калит'оїа*. У західнополіських говірках (с. Велимче на Ратнівщині, Волинь): *зимн'ейа, галав'оїа, рук'оїа*.

II відміна. Найчастіше у південно-західних, частково у південно-східних діалектах фіксоване закінчення у м'якій групі **-ом**: *кон'ом, стол'ом, нож'ом*, хоч і можливі з **-ем** у східнокарпатських говірках: *кон'ем, стол'ем, пол'ем*. Такі іменники типу *знання, життя* у південно-східних діалектах мають флексію **-ам**, хоча може виступати й **-ом**: *жит':ам, знан':ам, з'іл':ом*. У південно-західних діалектах у таких словах виступає флексія **-ем (-ом)**: *жит'ем, жит'ом, в'іс'іл'ем, ве^uс'іл'ом*.

III відміна. Іменники в орудному відмінку в південно-східних і більшості поліських діалектів мають закінчення **-у** з подовженим м'яким приголосним: *с'іл':у, т'ін':у*, хоч у поліських говірках часто виступає форма на **-ійу, -ойу**: *с'ол'ійу, с'олеїу, ма'тириїу* (Деревок на Любешівщині), *ма'т'оройу* (Залаззя на Любешівщині).

У галицько-буковинських та карпатських говірках на **-оў, -еў**: *т'ін'оў, с'олеў, с'ол'оў, ма'тереў*. У західнокарпатських на **-ом**: *но'чом, ко'с'т'ом, с'іл'ом*.

IV відміна. В орудному відмінку різні українські говори мають паралельні форми. У південно-східних діалектах, що мають суфікс **-н-**, вживана флексія **-ем**, також представлені безсуфіксні форми із флексією **-ам**: *іменем, ім'ям, пл'емем, пл'ем'ям*. У західнополіських діалектах поширена форма на **-ем**: *тил'ем, лош'ем*

Місцевий відмінок. I відміна. У місцевому відмінку, як і давальному, у більшості українських діалектів виступає флексія **-і**: *на рук'і, на чайк'і, на мух'і*. У дифтонгічних поліських говірках вживана флексія під наголосом **-іе**, у ненаголошеній позиції **-е**: *на вод'іе, на чайц'е*. У степових говірках **г, к, х** не чергуються: *на рук'і, на ног'і, у стр'іх'і, по зимлі, по свині, в хати*.

II відміна. У південно-західному та частково південно-східному наріччях іменники мають флексії **-ови (-ові), -єви (-єві)**: *на волóви, на д'ідови, на ст'іл'ц'óви, на женц'óви, на пне́ви, на ка́м'іневи*. У середньому роді виступає флексія **-у** чи **-і (-іе)**: *ў окн'іе, ў сел'іе, на со́нц'е, на весел':е*. У багатьох південно-західних говірках виступає **-и**: *ў по́ли, ў мо́ри, на око́нци*.

III відміна. У ряді говірок виступає у словах флексія **-і**, а у південно-західних говірках флексія **-и**: *на печ'і, на ос'і, ў ма́тер'і, ў це́ркви, ў ма́тери*.

IV відміна. У більшості наріч у місцевому відмінку виступає флексія **-и**: *на тел'áти, в порос'áти*.

Кличні форми із закінченнями **-о, -е, -у** вживані у південно-східних та південно-західних діалектах, напр.: *до́н'ку, ба́бо, се́стро, до́н'у, т'о́т'у, зо́ре, зе́мле*; у волинсько-поліських говірках в іменників твердої групи на **-у**: *до́нейку, до́нечку, жі́нку*. У галицько-буковинських а покутсько-буковинських виступає усічена форма: *Ма́р'іс', Га́ф'і < Гафія, д'і́в'у́с', ма́ту́с'*.

Множина. Форми називного відмінка у різних діалектах мало чим відрізняються від форм у літературній мові. У ряді діалектів, крім карпатських та деяких південно-західних говірок, слова закінчуються на **-ове**: *сіно́ве, в'і́трове, сус'і́дове, свáто́ве*.

У родовому відмінку у різних діалектах поширена флексія **-іў** у різних родах: *мор'іў, пол'і́в, матер'іў, губ'іў*. За аналогією до колишній основ на **-ї** поширилася флексія **-ей** у південно-західних та волинських говірках, напр.: *бабе́ї, руке́ї, ногéї*.

У давальному – місцевому відмінках у більшості діалектів вживані форми з флексіями **-ах, -ам**. Проте у південно-західних, поліських діалектах збережені архаїчні форми з флексіями: **-ім, -ом, -ем, -іх, -ох, -ех**: *ко́т'ім, ко́н'ім, хло́п'ім, л'у́д'ом, ко́н'ом, тел'áтум, по́л'ех, тва́р'ех*.

І які б не взяли іменники, то виявиться, що у частині з них одні закінчення однакові з літературною мовою, а в інших різко відрізняються.

2. Морфологічні особливості прикметника

У відмінюванні прикметників спостерігаємо відмінності між українськими діалектами насамперед у розрізненні твердої і м'якої груп. Розрізняють три типи:

1) говори з послідовним розрізненням твердої і м'якої груп (південно-східні, поліські і частина південно-західних діалектів);

2) діалекти, в яких сталося вирівнювання прикметників за зразком твердої групи (більшість південно-західних діалектів, частково західнополіські говірки): *сі́ний, жі́тний, тирéдне, за́дне, сирéдне, кра́йній, вчора́шній, да́ўний, ра́ний*;

3) діалекти з непослідовним розрізненням твердої і м'якої груп (частина волинсько-поліських, слобожанських і східнополтавських): *чо́рн'і́й, зеле́н'і́й, чи́ст'і́й*.

В окремих наддністрянських і поліських говірках усічені форми прикметників чоловічого роду: *зеле́ни, до́бри, л'і́тн'і, сосно́ви*.

У карпатських та західнополіських говірках прикметники виступають у нестягненій формі: *до́бро́йе, хоро́шийі, сі́н'а́йа, до́ўго́йе, фа́йна́йа*.

У середньому роді в частині закарпатських говірок виступають усічені членні форми з утраченим кінцевим [e]: *до́брої, фа́йної, н'і́мої, сі́н'о́ї*, а в окремих говірках долини річки Боржави – форми на **-оє** з утраченим [й]: *до́броє, до́ўгоє, жо́ўтоє*. У лівобережнополіських: *глухе́йе, бага́тейе, мале́йе*.

Нечленні якісні прикметники представлені в усіх українських діалектах, однак їх небагато: *рад, варт, здоров, прав, вінен, пéвен, го́ден*.

У називному і знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду мають флексії **-ий, -і́й** у всіх говірках, крім слобожанських, південно-західних, де **-і́й** і в твердій групі прикметників: *чо́рн'і́й, зеле́н'і́й, бага́т'і́й*. У східнокарпатських та західноволинських говірках **-ий** може реалізуватися як **-ей**: *вуск'е́й, мо́лоу́де́й, б'іле́й*.

У називному і знахідному відмінках прикметники жіночого роду у південно-східних та південно-західних діалектах мають стягнені форми з флексією **-а**: *дóбра, новá, дóўга, сін'а, сина*.

Прикметники середнього роду у говірках мають флексію **-е**: *дóбре, новé, тéпле, ширóке*. У середньозакарпатських говірках прикметники мають закінчення **-ойе**: *дóбройе, дóўгойе, фáйнойе*.

У родовому та знахідному відмінках чоловічого і середнього роду у всіх діалектах виступає флексія **-ого**: *дóброго, сін'ого, л'ітн'ого*; у м'якій групі поліських говірок може бути флексія **-его**: *с'ін'его, л'éтóшн'его*.

У жіночому роді поширена ненаголошена флексія **-ойі**, що набирає фонетичного вигляду **-уйі, -ейі** у наголошеній або ненаголошеній позиціях: *дóбруйі, власнуйі, молодéйі, сівейі* у південно-східних та південно-західних діалектах. Коли наголос падає на основу прикметника, флексія **-ейі** змінюється на **-ийі** у підляських та волинських говірках: *без:úбийі бáби, криклівийі ворóни, гóрдийі д'іўчини*.

У давальному відмінку прикметники чоловічого і середнього роду у всіх українських діалектах мають форми на **-ому**, яка у південно-західних діалектах під впливом «укання» набуває форму **-уму**, рідше виступає флексія **ім**: *на дóброму – на дóбр'ім, на молодóму – на молод'ім, на сін'уму – на сін'ім*.

У давальному та місцевому відмінках прикметники жіночого роду в південно-східних і південно-західних діалектах мають флексію **-ій**: *дóбр'ій, молод'ій, сін'ій*. Але в багатьох південно-західних говорах та ряді південно-східних і степових поширені скорочені форми з флексією **-і**, в якій втрачений кінцевий [й]: *стáрш'і сестр'і, на стар'і бáб'і, сін'і хúстц'і, у гос'ін':і кохвáйц'і*.

В орудному відмінку прикметники чоловічого та середнього роду мають флексії **-им, -ім**, яка в карпатських говірках набуває фонетичного оформлення **-ым**: *дóбрим, дóбрым, сін'ім, сіним*. У жіночому роді у південно-східних і поліських діалектах, а також у подільських говірках поширена флексія **-ойі**, яка в деяких східнополіських та південно-східних переходить в **-ой**: *дóбройу, дóброй, з молодóй, сін'ойу*.

Прикметники множини мають найбільше відмінностей між українськими діалектами у називному–знахідному та орудному відмінках. У називному – знахідному відмінку множини південно-східні і південно-західні діалекти мають стягнену форму на **-і**: *дóбр'і, молод'і, сін'і, л'ітн'і*; у поліських діалектах поширені нестягнені форми на **-ийе, -ийі, -ійі**: *рабійіе, малійіе, рабійійі, чужійійі, сін'ійі*.

У давальному відмінку виступають флексії **-им, -ім** (*дóбрим, сін'ім*), а у південно-західних, карпатських **-им, -ым** (*дóбрим, г'іркім, дóбрым*).

У орудному відмінку множини флексії **-ими, -іми**: *дóбрими, молодіми*; у південно-західних діалектах знаходимо двоїну: **-има, -іма, -ыма**, що властиві карпатським, надсянським говіркам: *дóбрыма, велікыма, маліма, сін'има*.

Ступенювання прикметників

Вищий ступінь порівняння у говірках (проста форма):

-ш, -іш, -ч, -ж, -ж: *молóдшій, солóдчий, корóчий, твэржій, ху́жій, солóжій, дорóгшій, дорóкшій*.

-ішч, -ійш: *тепл'ішчий, р'імн'ішчий, доўг'ішчий, мулуд'ійшій, солод'ійшій, широчейши, гладчейши*.

Аналітичні форми вищого ступеня: у східнокарпатських говірках **май** до прикметника з суфіксом вищого ступеня: *май б'іл'ишій, май крáшч'еї*; у південно-східній частині середньозакарпатських говірок: *май велікий, май новій*; у поліських: *вél'ми дóбри, vél'ми дóвги*; у західноволинських: *бáрзо висóкий, мóцно велікий*; у західнокарпатських: *г'ірше солóдке* ‘солодше’, *г'ірше червене* ‘червоніше’.

Найвищий ступінь порівняння:

Префікс **най-, наў-, над-**: *наў'іпшій, надлúч:и, надб'іл'ишій*.

У середньозакарпатських запозиченнях з румунської мови: *майл'іпшій, маїфайн'ішій, маїстáршій*.

Аналітичні форми з додаванням слова **самий**: *сáмій молóдшій, сáмій молодій*.

У наддністрянських говірках: *фест висóкий* ‘найвищий’, *фест ширóкий* ‘найширший’.

3. Морфологічні особливості дієслова

Форми інфінітива

У діалектній мові оформлюються за допомогою суфіксів **-ти, -т', -т, -т'і**. У південно-східних діалектах двоякі форми на **-ти і -т'**, у багатьох говірках вони у паралельному вжитку: *гребті́, несті́, пекті́, текті́; робіти – рóbит'*, *писáти – писáт'*.

У деяких правобережнополіських та в північно-західній частині лівобережнополіських говірок острівцями виступають форми на **-т'і**: *дúт'і, ход'ít'і*. У західнополіських говірках **-чи**: *печі́, пекчі́, л'áгчи, б'іхчи, стрі́хчи*. У галицько-буковинських і карпатських говірках: *беречі́, стрі́чи, течі́, печі́*.

У західнокарпатських говірках інфінітив на **-т'і, -ч'і**: *ході́т'і, не́ст'і, схну́т'і, мо́ч'і, пéч'і*. У підляських говірках: *ім'і́е, печі́е*.

Зворотні форми дієслова

У більшості говірок зворотна частка **-с'а**, що за походженням є зворотним займенником, давно вже закріпилася в постпозиції і лексикалізувалася з дієсловом. Якщо дієслово закінчується на голосний, то ця частка нерідко скорочується в **-с'**: *бі́тис', мирі́тис', см'ійáлас'*, а при збігу з попереднім [т'] перетворюється на **-ц'** (у вимові): *бі́т'ц'а, мирі́ц':а*. У подільсько-волинських говірках виникли стягнені форми: *бі́йц'а, сéрдц'а*. У середньополіських – *смійáласа, нахóдитца, намúчиласа*.

У південно-західних діалектах частка **-с'а** не злилася з дієсловом і може виступати як у препозиції, так і в постпозиції, перебуваючи іноді навіть на певній дистанції (найчастіше навіть через одне слово від дієслова), пор. у карпатських говорах: *то му с'а не ўдайé* 'то йому не вдається', *почúло ми с'а* 'мені почулося'.

У галицько-буковинських говірках **-с'а** може набирати різного фонетичного оформлення: *с'а, с'е, с'і, си, са*, напр.: *си смійáв, с'і найів*.

Дієвідмінювання. Дійсний спосіб. Теперішній час.

В українській літературній мові, як і в діалектах, усі дієслова можна поділити на дві дієвідміни. До першої дієвідміни належать слова, які мають у закінченні 2-ї та 3-ї особи однини та 1-ої та 2-ої особи множини **-е- (-йе-)**, а в 3-тій особі множини **-у- (-йу-)**. До другої дієвідміни належать слова 2 та 3-ої особи

однини та 1-, 2-ої особи множини, що мають голосний **-и-**, **-і-**, **-йі-**, а в 3-ій особі множини **-а-** (**-йа-**).

Виділяємо ще архаїчні дієслова *дати, їсти, бути* та дієсловами з основою *-вісти*.

В системі дієвідмінювання є багато особливостей серед українських говорів, що проявляються не тільки в наявності різних форм, викликаних як фонетичними причинами, так і різними аналогіями, а й у самій системі дієвідмін.

Дієслова I дієвідміни, однина

В 1-ій особі однини спостерігаємо невелику кількість відмінностей у діалектах. У карпатських говірках виступає особова флексія **-м**: *знам, мам, думам, рубам, слухам* (під впливом *йім, дам*). У середньозакарпатських та північнокарпатських зберігається особова флексія **-у**, перед цією флексією опускається [й] або заступається [в]: *дау, знау, мау, даву, знаву, маву*. Відсутня палаталізація задньоязикових приголосних [г], [к] у дієсловах 1 особи однини та 3 особи множ. від інфінітива у поліських на пограниччі з білоруськими говірками: *запрагу, пеку, могу, берегу*. У подільських і галицько-буковинських говірках: *лію, л'аю*.

2-а особа. У цій особі однини відмінності виявлені у карпатських та надсянських говірках, які мають стягнені форми: *знаш, думаєш, слухаш, читаєш*.

3-я особа. У всіх українських діалектах та літературній мові мають форму з опущеним особовим закінченням. Найбільші відмінності виявлені у південно-східних діалектах стягнені безфлексійні форми: *зна, пита, гула*.

Множина.

1 особа множини. У багатьох говірках відзначено закінчення **-йімо**: *бійгайімо, питайімо*; **-им, -ем**: *кажим, нисем*.

2 особа множини. Відмінностей між українськими діалектами не відзначено, проте виявлені стягнені форми у південно-західних діалектах (карпатських, надсянських): *питаєте, читаєте, знаєте, маєте*.

3-я особа множини. У середньокарпатських та північнокарпатських говірках у дієсловах відбувається опускання [й] та вставляння [в]: *знаут, знавут, знавут', читаут, читавут, читавут'*.

II дієвідміна.

У 1-ій особі однини більше відмінностей, зокрема у значній частині говорів відбулося спрощення |ʒ|>|ж|: *хожу́, сижу́, бужу́*. У багатьох південно-східних діалектах відбулося вирівнювання в 1-ій особі однини до основи інфінітива: *ход'у́, вод'у́, крут'у́, нос'у́, мас'т'у́, йіз'д'у*. У ряді галицько-буковинських, наддністрянських, покутсько-буковинських говорах замість двофонемних сполук [бл´], [пл´], [вл´], [мл´] виникли двофонемні сполуки [бй], [пй], [вй], [мй]: *рóbйу, л'у́бйу, к'у́пйу, л'о́у́йу, л'о́мйу*.

У 3-ій особі однини в українських діалектах збережено флексійне -т´, що властиве південно-східним та більшості поліським діалектам: *хóдит´, нóсит´, вóзит´*. Твердий -т фіксований у словах південно-західного наріччя та середньочеркаських говірках: *хóдит, нóсит, вóзит*. У багатьох південно-східних діалектах виникли форми з опущеною особовою флексією за аналогією до дієслів I дієвідмини (*ка́же, в'а́же*): *хóде, нóсе, вóзе, рóбе, лáзе*.

Множина

1-а особа множини. У дієсловах усіх дієвідмін виступає флексія -мо. Однак, коли на неї не падає наголос, вона скорочується до -м у південно-західних, південно-східних, поліських діалектах: *рóbим, несém, хóдим*. У карпатських говорах виникає флексія -ме (*хóдиме, рóbиме*), а у західнокарпатських може виникати -мы (*знáмы, йíмы*).

3-я особа множини. У покутсько-буковинських та східнокарпатських говорах у дієсловах опускається -т, а дієслова мають таку форму у множині: *хóд'е, нóс'е, вóзе, хóд'і, нóс'і, хóд'а, нóс'а*.

Флексія -ат у галицько-буковинських, наддністрянських говірках має вигляд -ет, -іт, -ит: *вони хóд'ет, хóд'іт, хóд'ит*; у поліських діалектах ненаголошена позиція флексії -ат набирає вигляд -ет´: *вони хóдет´, нóсет´, кóсет´*.

Поширення внаслідок аналогії до дієслів I дієвідмини у дієсловах II-ої дієвідмини особової флексії -ут´ замість -ат´ у багатьох південно-східних говірках: *хóд'ут´, вóз'ут´, кóл'ут´*; у південно-західних: *говóрут, вáрут, кúрут*.

Майбутній час.

Прості форми дієслів доконаного виду відрізняються від форм теперішнього часу лише наявністю префіксів та мають різні відмінності у діалектах, як і форми теперішнього часу.

Дієслова недоконаного виду мають дві форми:

1) складена (або аналітична): *б́уду ході́ти, б́уду каза́ти*; у південно-західному наріччі: *б́уду ході́у, б́уду робі́у, му ході́ти, му се́рдити си, ме́мо ві́діти; б́уду бол'і́ти* (Вузлове на Радехівщині);

2) складна (синтетична): *ході́тиму, каза́тиму*; у західнополіських говірках: *ході́тим 'буду ходити'* (Лучиці на Ратнівщині), *робі́тим 'робитиму'*, *бра́тим 'братиму'* (Стобихівка на Ковельщині), *робі́тиму 'робитимемо'* (Заболоття на Ратнівщині).

Минулий час.

Говірки мають такі форми дієслів минулого часу: поєднання звичайної форми минулого часу (за походженням це активні дієприкметники минулого часу) з особовими енклітиками, що є zdeформованими формами колишнього допоміжного дієслова **бути** в теперішньому часі (**-йем, -ем, -м < єсмь, -йес', -ес', -с' < єси; -с'мо, -с'ме < єсм, єсмо; -с'те < єсте: ході́у-йем, ході́у-им, ході́ла-м, ході́ла-с', ході́ли-сте, бра́у-ем, ві́д'іли-сте, му́с'іли-сме.**

У підляських говірок замість форми **-сме** виступають форми **-с'мо, -хмо: об'ідли-с'мо, йі́хали-с'мо, бу́л'і-хмо, напекл'і-хмо.**

Форми давньоминулого часу дуже поширені у говірках. Вони творять поєднання відмінюваного дієслова минулого часу з допоміжним дієсловом бути, що виступає також у минулому часі. Відмінності між діалектами в цих формах зводяться до відмінностей у формах минулого часу. Наприклад: *була́ сп'іва́ла, по́йіхау́ буу́, була́ ході́ла, со́нце бу́ло пригр'іло.*

Умовний спосіб дієслів.

У більшості українських діалектів форми умовного способу не відрізняється від форм літературної мови, а саме, у говірках південно-східних і поліських. Умовна частка **-би** додана до форм минулого часу. Ця частка може скорочуватися, якщо опиниться після голосного звука: *ході́у би, йа б ході́у.*

У південно-західних діалектах частка **би** приєднує до себе особові енклітики в 1-ій та 2-ій особах однини і множини і набуває вигляду **бим** (1 особа), **бис'** (2 особа): *біс'мо, біс'ме, біс'ми* (1 особа множини), *біс'те* (2 особа множини): *п'ішоў би-м, ходіли бісмо, ти би-с п'ішоў*.

У східнокарпатських говірках досить широко вживана в 1-ій особі множини частка **бих** (**би^ч**), що сягає давньої форми аориста: *носéў бе^ч, неслá бе^ч, неслé^ч-сте бе^ч*.

У наддністрянських, середньозакарпатських говірках уживані форми умовного способу минулого часу, які творяться поєднанням звичайних форм та допоміжного дієслова **бути** в минулому часі: *то біс'и булá ўз'áла, йогóў бы быў-им с'удá, булá б йомú сказáла, буў би викинуў*.

Наказовий спосіб дієслів

В українських діалектах існують незначні відмінності у формі наказового способу, що спостерігаються у виникненні діалектних новотворів.

У деяких поліських говірках фіксовані усічені форми 2 особи однини наказового способу: *пи* 'пий', *би* 'бий', *зabú* 'забий', *не ли* 'не лий'.

У наддністрянських говірках дієслова з префіксом **ви-**, **за-**, **при-** у 2 особі однини збережений наголос на закінченні **-и**: *винусí* 'винось', *вихудí* 'виходь', *завудí* 'заводь', *залазі* 'залазь'. Фіксовані також форми архаїчної дієвідміни: *йіч, пов'іч, йіж, пов'іж*.

У карпатській групі говорів вживані форми 2-ої особи однини наказового способу з утраченим особовим закінченням **-и**: *бер, бер'*, *бир'* 'бери', *роб* 'роби', *заплáт'* 'заплати', *воз'* 'візьми'.

У 1 особі множини у всіх діалектах форми **-ім**, **-імо**, **-мо**: *ход'ім, бер'ім, нес'імо, сад'імо, плачмо*. Часто **-ім** та **-імо** виступають у паралельному вжитку з перевагою то першої, то другої особи. У деяких південно-київських, поліських, а також у східноволинських говірках поширені форми з наголошеною флексією **-ом**: *ход'óm*.

У карпатських говорах та надсянських говірках маємо **-іме₂**, **-ме**: *с'áд'ме, стáн'ме, хвáл'ме, рóбме, ма́йме*.

У західнополіських говірках, певно, контамінаційні форми (1-ої і 2-ої особи множини): *ход'їмте, нос'їмте, каж'їмте*.

У 2-ій особі множини у всіх діалектах виступає особова флексія **-їт', -їт, -те**: *бер'їт', хвал'їт', стán'te, мійте*. У ряді говорів форми на **-їте**: *бер'їте, ход'їте, клад'їте*.

Форми 3-ої особи однини і множини у всіх діалектах творяться аналітично, поєднуючись із спонукальною часткою **нехай (хай)**, яка може набирати фонетичні різновиди **наї, н'аї, нех, неї**: *нех вóзит', наї нóс'ат', хаї рóбит'*.

4. Морфологічні особливості займенника

Займенники в діалектній формі характеризуються значною варіативністю форм, яка зберігає, з одного боку, у збереженні архаїчних ознак (Західне Полісся), а з другого – нові форми.

Форма пошанної множини.

У давній українській мові зверталися до батьків і старших на «ти». Порівняймо з народних пісень:

Мати ж моя, мати, де тебе узяти

Чи тебе купити, а чи заслужити?

Та було б тобі, моя мати, сих брів не давати,

Та було б тобі, моя мати, щастя-долю дати...

Бувай, татку мій, здоровий,

Бо я оженився.

Порівняймо також звертання до Бога: *не дай, Боже; помози, Господи*.

У ХІХ і початку ХХ століття до батьків зверталися на «ви»: *що ви кажете, мамо?, ви бачите, тату?* У минулому часі: *мама казала, тато бачив*.

Порівняймо також і у минулому часі: *мама говорили, тато віділи*.

Згадаймо назву твору Остапа Вишні «Якби моя бабуся встали...».

Пошанна множина вживається із займенником **вони**: «Моя мама були бідні. Вони рано вмерли». Селянка звертається до священника: «Батюшко, ваша корова пішли в шкоду!».

Для дієслів характерна флексія **-те** (множина): *ход'іте, каж'іте, говор'іте, казалис'те, см'ійалис'те*. Ця дієслівна частинка **-те** може приєднуватися і до інших слів, ужитих у значенні дієслова: *на 'візьми', нате 'візьміть', гет', гет'те* («Гетьте, думи, ви, хмари, осінні»), *год'і, ц'іхте, ц'іхо 'тихо'* у наказовому способі. Ця флексія може приєднуватися і до займенника **ви**: *ві-те, в'і-те*, що характерне для Західного Полісся. З творів Лесі Українки: «Ов! Дядьку Леве! То ви-те вдома?», «Ой, мамо, де ви-те? Ми їсти хочем, а баба не дають!» «Ви-те ж саме маєте діти...», «Чом ви-те, панно, не вийшли зара по обіді?».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ЛЕКСИКА І СИНТАКСИС ГОВІРОК

ЛЕКЦІЯ 8. СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

План

1. Типи відмінностей у синтаксисі діалектної мови.
2. Діалектні відмінності в словосполученнях зі зв'язком узгодження і керування.
3. Стверджувальні і заперечні слова-речення.
4. Відмінності у структурі простого речення.
5. Відмінності у структурі складного речення.

1. Типи відмінностей у синтаксисі діалектної мови

Діалектна мова у синтаксисі характеризується, по-перше, спільними явищами у синтаксисі для всіх наріч, по-друге, структурами, що обмежені у вживанні на окремих територіях та служать засобами розрізнення на синтаксичному рівні.

У діалектній мові переважають прості синтаксичні структури, хоч і складні структури в ній представлені досить широко, щоправда тут переважає сурядний спосіб поєднання над підрядним. Для діалектної мови властива більша, порівняно з писемно-літературною, поширеність безсполучникової сполуки

речень, чому сприяє широке використання ритмомелодичних засобів – інтонації, пауз тощо.

Серед особливостей синтаксису діалектів відзначено:

а) поширеність різного типу інверсованих структур з порушенням звичайного для нашої мови, зокрема писемної, словопорядку, а також граматично «неправильних» конструкцій тощо;

б) використання у говірках, найчастіше у діалогічній формі мовлення, не закінчені, перервані, неповні речення;

в) широке введення в речення різного роду модальних часток, вставних слів тощо, що нерідко зумовлені вимушеними паузами, різними ситуативними факторами мовлення;

г) порівняно менше використання пасивних зворотів і натомість широке вживання активних;

г) більшу поширеність безособових речень з присудками, вираженими безособовими дієсловами, при порівняно вузькому вживанні присудкових слів на -но, -то;

д) обмежене вживання конструкцій з дієприслівниковими і дієприкметниковими зворотами та ін.

Серед діалектних відмінностей у синтаксисі, виходячи з генетичного принципу, розрізняють явища-архаїзми і явища-новотвори.

Південно-західним діалектам властиві давні синтаксичні конструкції, що сягають ще праслов'янської епохи (конструкції давального відмінку з прийменником *к* і його фонетичними варіантами *ік, ку, г, гу, д, ід*).

Значна частина діалектних явищ у синтаксисі є новотвори, що виникли на діалектному ґрунті внаслідок особливостей розвитку окремих діалектів (порівняймо розвиток полісемії сполучника або сполучного слова *де*, внаслідок чого він уживається в багатьох говорах замість куди, який, що та інші).

Серед діалектних відмінностей у синтаксисі виділяємо явища, що виникли внаслідок міжмовних контактів, а саме: 1) синтаксичні кальки, що виникли під впливом діалектів сусідніх мов (середньозакарпатська конструкція *р'їжу з ножém, пишу с пирóm*); 2) явища, що виникли внаслідок запозичення окремих

синтаксичних конструкцій чи елементів із суміжних діалектів сусідніх мов або в результаті тривалої двомовності (порівняймо *конструкції-російзми*, в полтавських та слобожанських говірках типу *д'акувати старого*; конструкції-білорусизми із сполучником *дик* у поліських говірках).

Існують конструкції в говорах різного діалектного типу, які не можуть претендувати на роль розрізнявальних ознак, що визначають загальний діалектний тип (порівняймо у полтавських говірках *д'ітворá грáйуц':а*, у нижньонадністрянських *нарóд посхóдилис' див'іц':а*, у волинських говірках на Рівненщині: *хлопчурн'á б'ігайт'*).

2. Діалектні відмінності у словосполученнях зі зв'язком керування та узгодження

Відмінності між українськими діалектами на синтаксичному рівні насамперед і найбільшою мірою стосуються словосполучень, причому не всіх їхніх типів, а переважно лише тих, що організовані за способом керування.

Основні типи відмінностей у структурі словосполучень:

1) структури, в яких безприйменникові конструкції одних діалектів відповідають в інших діалектах і в літературній мові: південно-західні діалекти: *менé боліт голова, пасу кон'і, в'івуц'і*; південно-східні і літературна мова: *мен'і боліт' голова, пасу конéї, овец'*;

2) структури, в яких безприйменникові конструкції відповідають прийменниковим конструкціям в інших діалектах або навпаки (протиставлення безприйменникових і прийменникових конструкцій):

а) безприйменниковій діалектній конструкції відповідає прийменникова конструкція в інших діалектах чи у літературній мові: південно-західні діалекти: *мен'і боліт голова* і південно-східні діалекти та у літературній мові: *ў мене боліт' голова*.

б) прийменниковій діалектній конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова конструкція інших діалектів та літературної мови: у карпатських говорах: *пишú с перóм, р'ізати з ножóм, скажú дл'а неїі* – в інших діалектах та літературній мові: *пишú перóм, р'іжу ножéм, скажú їйї*.

3) структури, у яких прийменниковій конструкції одних діалектів відповідає прийменникова конструкція як в інших діалектах, так і в літературній мові. Тут можна розрізнити кілька різновидів:

а) прийменникові конструкції, що утворені за допомогою того самого прийменника, але в діалектах виступає при ньому іменник в різних відмінкових формах:

середньозакарпатське *о дѣс'ат' годѣн* – у південно-східних діалектах та літературній мові *о дес'ят'їй годѣн'ї*;

наддністрянське *помѣжи л'удѣ говорѣти* – у південно-східних діалектах та літературній мові *пом'їж л'уд'мі говорѣти*;

б) рівнозначні прийменникові конструкції, у яких іменники виступають у тій самій відмінковій формі, а прийменники при цьому в різних діалектах різні:

середньозакарпатське *їду на грибі* – південно-східне *їду по грибі*;

південноволинське *їл'їз проз в'їкно* – південно-східне *їл'їз чѣрез в'їкно* – наддністрянське *їл'їз без в'їкно*;

в) рівнозначні прийменникові конструкції, в яких у різних діалектах виступають як різні прийменники, так і різні відмінкові форми іменників:

середньозакарпатське *про л'удѣ не мѡже* – середньозакарпатське, південно-східне *чѣрез л'удѣї не мѡже*;

середньозакарпатське *прїшѡѹ д брѡтовѣ* – лівобережнополіське *прїшѡѹ к брѡту* – південно-східне та південно-західне *прїшѡѹ до брѡта*;

г) уживання прийменників з різною семантикою (знахідний відмінок + про): *про талѡни нѣ мѡна вз'ѡти цѹкру* – південно-східне *без талѡн'їв не мѡжна вз'ѡти цѹкру*.

В узгодженні найчастіше поєднані іменник з прикметником, коли одне слово залежне від іншого, міняючи головне слово – змінюється залежне, напр.: *зелѣне їѡблуко*. В основному говірках відбувається повне узгодження, напр.: *молѡдѡго чолов'їка, старѡго д'їда*. Проте бувають і відхилення, напр.: у говірці с. Липне Луцького р-ну Волинської обл., с. Постійне Рівненської обл. мають таке узгодження: *дѡбрїѣ л'удѣ* 'добрі люди', *зелѣнїѣ лїпѣ* 'зелені липи'.

3. Стверджувальні і заперечні слова-речення

У літературній мові вживане здебільшого одне стверджувальне слово-речення – **так**, українські говірки для цього мають значно більше можливостей: за С. Бевзенком, у південно-східних діалектах – це **да, так, еге**, у південно-західних – **так, йо, айно**. Але і цей перелік, звичайно, не повний.

Отже, загальноукраїнським є еквівалент речення **так**, пор. приклади з досліджуваної території: *Так! Так! Так! Кут'а так, ну і рїба і зівше* (Старий Брус, повіт Влодава, Люблінське воєводство). Часто такі ствердження підсилюють частками: *І там ми брали шл'уп... – І священник був? – А так! Православний* (Янівка, повіт Влодава, Люблінське воєводство, Республіка Польща).

Широке вживання в різних діалектах, зокрема у мовленні поліщуків навіть старшого віку, росіянізма **да** та його редульованої форми. Наприклад, *Чи були у Колках кравці? – Да, ш'івц'ї, кравц'ї були!* (Розничі на Маневиччині); *Тоді як на хуторі жили? – Да, йак на хутор'ї* (Рудники на Маневиччині, Волинь).

Характерною особливістю говірок є часте вживання поліфункціонального слова **ну**, за яким львів'яни безпомилково називають північно-західний регіон України, що є батьківщиною мовця (порівняйте діалоги): Волинянин: *Ну то шо ви хот'їли?* Галичанин: *От вже ї волин'ака тут;* Галичанин: *Ц'ї волин'акї все нукайт'.* Волинянин: *Ну ї ви неправду говорите...*

Крім підсилювальної функції частки **ну**, засвідчено її часте вживання в ролі стверджувального квазіречення: *знайдеш самá дорóгу до д'ат'ка? – Ну* (Сильне на Ківерцівщині).

Лише в деяких говірках уживане ствердження зі словом **айякже**: *Зробїти с'од'н'ї? – Айякже* (Сильне на Ківерцівщині).

Широко відомі й інші еквіваленти речень: *Чи розказували про сусїдок, як одна все приходила позичати муку? – Ага* (Підцир'я на Камінь-Каширщині). *Танц'увале кул'ес' та йак вуз'ме крутакá... крутакá... а: тим... скрїпкуйу. Угу* (Ворокомле на Камінь-Каширщині).

У західнополіських говірках зафіксоване стверджувальне слово-речення **бодáй**: *Пойїдеш у Брест? – Бодáй* (Сильне на Любомльщині); *Чи були жінки, які*

могли одобрати молоко в корови? – *О-о-ої! То бодáї!* (Смідин на Старовижівщині). Мовці часто це слово вживають з різними підсилювальними елементами: *бодáїже* (Мокрани Малоритський район, Білорусь), *бодáїн'ї* (*Картóпл'у копáли? – Бодáїн'ї*) (Пульмо на Волині), *бодáїшо* (*Отó вкусіла? – Осá? – Бодáїшо!*) (Підманево на Волині).

Стверджувальну функцію виконують *алé, ал'é* та редуплікована форма *алé-алé, ал'é-ал'é*. Наприклад: *То прáвда? Алé?* (Мала Глуша на Любешівщині); *Ти булá в цéркви: – Алé-алé* (Заброди на Ратнівщині).

Зрідка вживані й інші еквіваленти стверджувальних речень: *Та де; О, о!; О! О-во-во*. Наприклад: *А н'їде вже тáйя зáмуж д'ївка? Та де!; У вас вечорки були? – О! О! В б'уден' то вс'о...* (Войнівка, повіт Гайнівка, Підляське воєводство, Республіка Польща); *Йак вуні? – Мóже, Кóсачі? – О! о-во-вó! О-во-вó* (Запруддя на Камінь-Каширщині).

Стверджувальними реченнями можуть виступати первинно питальні конструкції: *чом-чом, чом н'е, чом н'ї, чом нема́, невжé ж, а де ж*. Наприклад: *А на вечорницях танцювали? – Чом н'е, танц'увáли* (Бубнів на Локаччині); *А серед молодих є п'яниці? – Чом нема́? Бóже! И наркомáни...* (Лаврів на Волині); *Комина не закривали? – Чом-чом, і тóйе робíли, робíли* (Ставище, гміна Черемха, Підляське воєводство, Республіка Польща).

«Існує відчутна різниця між українськими діалектами і в оформленні еквівалентів стверджувальних та заперечних речень. Так якщо у південно-східних і поліських діалектах еквіваленти стверджувальних речень оформлюються за допомогою часток **да, так, еге**, у західнополіських говірках – **ну**, підляських говірках **так-так, агá, егé, угú, чом**» [Аркушин 2022, 126], то в більшості південно-західних діалектів тут виступає частка **так**, у деяких **йо**, а в карпатських часто **айно, айá**. Що ж до заперечних речень, то еквівалентами їх у південно-східних і поліських діалектах звичайно виступає заперечна частка **н'ї** (у поліських можливо **н'їе, н'їет**), у волинсько-подільських **н'е**, а в галицько-буковинських та карпатських **н'ї, н'їт**, хоч у деяких перших можливий і **н'е**.

4. Відмінності у структурі простого речення

Діалектні відмінності у структурі простого речення в українській діалектній мові нечисленні, зводяться вони до деяких особливостей у вираженні членів речення або до особливостей у структурі деяких різновидів речень, зокрема ускладнених.

Існують незначні відмінності в оформленні питальної частки **чи**: у значній частині говорів виступає частка **чи**, у карпатській та галицько-буковинській групах вона нерідко має початковий **ц** [**ци**]. Крім того, частка **чи** в південно-східних і поліських діалектах нерідко поєднується з підсилювальною часткою **ж** і набирає вигляду **чиж**.

У вираженні підмета не знаходимо якихось великих розходжень поміж українськими діалектами. Є відмінності між складеним підметом, вираженим сполукою іменника або займенника з числівником, як їх означенням, у формі родового відмінка. Порівняймо: у наддністрянських говірках – *йе нас штир'о́х брат'іу́*; у північнокарпатських говірках – *брат'іу́ тр'ох нас бу́ло*; у західнокарпатських – *бы'ло двох брат'іу́*; у подільських говірках – *тр'ох нас на л'о́н'і робі́ло*. Такі форми рідко вживані на правобережному Поліссі та в західностепових говірках. В інших говірках – *бу́ло нас три бра́ти*. Однак, вживані сполучення, де підмет в однині, а присудок – множина, напр.: *мої мама були бідні?*

Рядом особливостей характеризуються південно-західні діалекти і у вираженні присудка, зокрема слід відзначити особові речення з присудком, вираженим особовими формами дієслова **мати**, **не мати**, яким в інших діалектах звичайно відповідають безособові речення з присудком, вираженим дієсловом **є** чи предикативним словом **нема**, **немає**: *А ви ма́йете во́ду?*; *ма́йу др'і́бн'і д'і́ти*; *то́та жо́на ма́ла дв'і д'і́уки*.

З особливостей південно-західних діалектів слід відзначити також частіше збереження в них, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говірках, предикативної зв'язки **бути** у формі теперішнього часу; середньозакарпатське *де сут' тво́йі гра́бл'і*; західнокарпатське – *ка́ждый пйáниц'а худóбный йе*; у наддністрянських – *в'ін йе машин'іст*; у південно-волинських – *Пес не йе злий*; *говечк'і йе фа́йнийі*.

Своєрідні заперечні конструкції із заперечною часткою **не** і формами теперішнього часу дієслова **бути** (*їе, сут'*) поширені в карпатських говірках – *їак то мѳже бѳти, е лем мѳїї не сут' ту? А ѳ мѳне не їе ц'їна; у захїднозакарпатських – там не їе нїкѳго.*

Вїдзначимо ще конструкції з предикативними дїєприслївниками як теперішнього, так і минулого часу, якї виступають у лївобережнополїських говїрках: *вун побѳч'їѳ менѳ їшѳѳш'ї* 'вїн побачив мене, коли я їшов'; *падм'етѳѳшї хѳту забал'ѳла сп'їна* 'коли пїдмїтала хату, заболїла спина'.

У середньокарпатських говїрках: *волы' вїд'їти ор'ѳчи* 'бачити воли, що орють'.

Виразне протиставлення помїтне мїж полїськими дїалектами з рештою українських говорів у вживаннї єднальних сполучників при однорїдних членах речення. У пївденно-схїдних та пївденно-захїдних дїалектах при однорїдних членах, поєднаних єднальним зв'язком, звичайно виступають сполучники **та, та ї**, то в полїських дїалектах, у таких випадках звичайно маємо сполучники **да, да ї, дїї, дїї**: *укусїла дїї кїнула, прїшлїї да давѳї шукѳти грѳш'ї.*

У деяких пївденно-захїдних дїалектах поряд з єднальними сполучниками **ї, та, та ї** для поєднання однорїдних членів може вживатися у функції єднального сполучника **а**, наприклад, у середньозакарпатських говорах: *їз'ѳѳ соб'ї з дѳму ш'їс'т' печ'ѳѳ хл'їба, а ш'їс'т' фѳнтѳѳ солонїни, а ш'їс'т' л'їтрѳѳ шп'їр'їтѳсу.*

Вираження головних членів речення

Дїалектнї вїдмїнностї у синтаксисї рїзноманїтнї, якї по-перше, мають залишки давнїх синтаксичних рис української мови, частина з них походить ще із давньої мовної спїльностї. Частина цих рис виникла внаслїдок мїсцевих вїдмїнностей мовотворчого процесу, а деякї риси виникли пїд впливом сусїднїх мов або є безпосереднїми запозиченнями з них.

Пїдмет. Порївняно рїдко вживаються займенники у функції пїдмета (найчастїше вони опускаються): *їду на хвѳрму; бѳдїмо там жѳти; сидїт ї нї рѳбит.*

Підмет може виражатися формою іменника або займенника у родовому відмінку множини з кількісним числівником: *жилó двох чолов'як'ів; пришло трох хлопц'ів; робило штирох брат'ів*.

Можуть бути конструкції, де підметом виступає тільки числівник-означення без іменника або займенника: *с'їло штирох; було ш'їст'о́х*.

Плеонастичний підмет (спершу іменник, а потім особовий займенник), найчастіше при поясненні про який-небудь предмет: *сокирки́, вони́ кругом по полі́ у росту́т'.*

Реальний суб'єкт дії може виражатися формою непрямого відмінка, а не називного: *їе л'уде́ї ус'яких на с'в'їт'і*.

Простий присудок.

Залишки давніх конструкцій у лівобережнополіських говорах з дієприслівником у ролі присудка: *ц'їлу н'їч не спавши; н'їчо́го не йївши*.

Особові форми дієслова **мати**: *в'їн ма́їе три корови; ви ма́їєте во́ду?*

Збережені конструкції в південно-західному наріччі: *їа їест в хат'ї; ты їес' у мамочкы; не їе водї*.

Збережені стягнені форми старого перфекта: *в'їдбу́в їем сво́ю панищину; бо́їам їем с'а тебе́ ду́же*.

У ряді південно-західних діалектів дієслівний присудок може бути виражений формою так званого майбутнього другого: *бу́ду вже в'їтхóдила; будеш ходи́у ковал'їром; бу́ду ходи́ти 'ходитиму', робіти́ бу́ду 'робитиму'*.

Часто вживаються безформні присудки вигукowego типу (*трах, хот, стук, гр'ук* та інші), які означають моментальну дію в минулому з відтінком раптовості: *а т'ї тар'їлкї т'їл'ки зен'...; гуп об стул кулакóм*.

Складений присудок.

Іменна частина складеного присудка у формі називного відмінка була нормою у давній літературній мові. Називний відмінок ще зберігається у південно-західних говірках, а орудний – у південно-східних і частково північних: *ми були́ б'їдн'ї*.

Контамінова конструкція з орудним і називним предикативним: *вона́ була́ н'ї багáтойу, н'ї б'їдна; вона́ ста́ла дл'а д'їте́ї ма́теройу і ба́т'ко*.

У частині південно-західних говірок поширений ще знахідний предикативний у складеному присудку з прийменником **за**: *ти йому́ будиш за ба́т'ка; ста́ну там за сто́рожа*.

У складеному іменному присудку вживані такі нечленні прикметники: *го́ден, рад, ла́ден, пови́нен, гото́ў*.

Південно-східні і північні говірки вже втратили предикативну зв'язку дієслова **бути** теперішнього часу, зберігають її південно-західні говори: *р'іка́ йе широ́ка; то не йе б'іда́; не йе води́*.

Особливості вираження означення.

Різких відмінностей в узгодженні означення, вираженого прикметником, з означуваним словом немає, порівняймо: *йа́сний ден', до́брого хло́ц'а, до́брому чолов'я́ков'і, ти́ху дити́ну*.

У середньополіських говірках наявні омонімічні форми прикметника: *зелéни л'іс – зелéни двéри, чі́сти руши́к – чі́сти р'у́к'і, до́брыйа д'і́ти, серди́тийа л'у́ди*.

Присвійність виражається за допомогою присвійного прикметника або родового відмінка іменника чи іноді давального. В одних говірках переважає конструкція *ба́т'кова ха́та*, в інших – *ха́та ба́т'ка*, іноді вони вживаються паралельно. Давальний означальний рідко вживаний, збереглася в закарпатських говірках: *ж'інка мойéму бра́тов'і; сестра́ туб'і 'твоя́'; брат йім пришо́ў*.

Неузгоджені означення:

а) іменникові означення із прийменниками **на** і **до** у знахідному і родовому відмінках, що відображають мету, спрямованість на певні предмети: *ка́м'ін' до кусі́; годéжа на смерт'; д'і́жа на хл'іп*. Такі конструкції можуть мати прийменник **для** (л'е): *виз дл'а солóми; пл'а́шка л'е мулу́ка*.

б) конструкція означення з прийменником **про** та іменником у знахідному відмінку: *соро́чка про св'а́то 'святкова сорочка'*.

в) означення з прийменниками **до** і **на** та віддієслівними іменниками в родовому і знахідному відмінках: *вукул'а́ри ду чи́тан'і; вода́ на купа́н':а*.

г) означення з прийменником **о** та іменником у місцевому відмінку: *ст'іл о трох но́чах; пес о криві́х ла́бах*.

г) конструкції з прийменником **під**: *в'із н'ід картóпл'у; кóшики н'ід виногра́д.*

д) інфінітивне означення: *ба́нка клепа́ти ко́су; вода́ купáти д'іти.*

Повторення прийменників: *за́с'іки на муку́ і на зирно́, на різно́йе.*

Іноді може випускатися означуваний іменник, залишається тільки означення (це буває, якщо означуване слово вже згадувалося, або залежно від ситуації): *не то́йу, а ц'о́йу трéба копа́т' (про лопату).*

Вираження додатка.

У множині прямий об'єкт дії – іменник, що означає живі істоти, виступає в діалектах двома формами:

1) давніша конструкція у називному-знахідному множини, що поширена переважно у південно-західних говорах: *ма́ла ко́н'і; пригна́ла гу́си, пасу́ корові́.*

2) у південно-східних і північних говорах поширені переважно конструкції прямого об'єкта із знахідним відмінком множини, що має форму родового відмінка: *нагна́ў додо́му куре́ї; пасу́ гусе́ї; поклі́каў д'іте́ї.*

Додаток-об'єкт, що в нього відбувається дія, виражена присудком, у діалектах української мови виступає у двох конструкціях:

1) безприйменникова конструкція давального відмінка іменника (займенника), що означає об'єкт (південно-західні говірки, зрідка північні): *жона́ поме́рла чолов'ікови; мо́йому свéкру голова́ боли́т'.*

2) Конструкції з прийменником **у (в)**:, що поширені у південно-східних і північних діалектах: *у тво́го ба́т'ка поме́рла ма́ти; у його́ боли́т' голова́.*

Після дієслів-присудків **говорити**, **казати**, **думати**, **гадати**, **глядіти** та інші вживані три різні конструкції з прийменниками:

1) **про**: *ду́маў про те́бе; говори́ли про вас;*

2) **за**: *згада́ти за д'іте́ї; каза́ли за бра́та;*

3) **о (об)** (лемківські, надсянські): *о мн'і зга́дуйут'; вогóрит о н'ім.*

Цільова спрямованість дії, якщо присудок означає шукання, здобування, конструкції виступають з прийменниками:

1) **по**: *п'ідемо по мали́ни, грибі́;*

2) на: *п'ідéму на малі́ни, на грибі́.*

У говірках південно-західних вживані конструкції зі значенням напряду дії з прийменниками к, ік, ку, ід, д, г та інші: *ішо́вку сво́му отцо́ви; поб'ігла ід н'о́му; г вес'іл'у запросі́ли; у поліських діалектах: к Роздв́у; прил'áж ік дороз'і.*

У південно-західних діалектах ширше вживані конструкції з прийменником о: *жив о хо́лод'і, о го́лод'і; о два ме́три ви́ше; д'івка о йéдн'ім о́ку.*

Південно-західні діалекти мають конструкції, у яких іменник з прийменником: *попід, понад, між* стоїть у знахідному відмінку, в той час як в літературній мові з орудним відмінком: *п'ішо́в по́над во́ду; перелиті́т по́п'ід коро́ву; меж л'у́ди показáти.*

При перехідних дієсловах із заперечною часткою не прями́й додаток інколи може виражатися знахідним відмінком, а не родовим, як у літературній мові: *не тоб'і б'іл'ше сіо; у мене́ лі́шн'і гро́ш'і не бу́ло.*

Вираження обставин.

Часте вживання прислівника займенникового походження де у значенні куди: *ти де іде́ш? Де ма́ма п'ішла?*

Замість прислівників взимку, влітку вживаються адвербіалізовані форми *л'ітом, зимо́йу, ра́нком.*

Обставини часу: *о ті́жден' 'через тиждень', в с'ім годі́н 'о сьомій годині', в об'і́д 'опівдні', по вечер'і 'після вечері'.*

Обставини місця: *до ха́ти; схова́ла до кишéн'і; поста́вити до пéч'і; поста́вила у п'іч; пришо́в ку ма́тери; пришли́ в'іт то́му дéреву (бойківські); сид'áт' л'е дéрева.*

5. Відмінності в структурі складного речення

Складносурядні речення.

Відмінності спостережені найчастіше в уживанні різних сполучників чи в перевазі в одних діалектах одних сполучників, а в інших – інших. У карпатських говорах для вираження протиставних відносин широко вживають діалектні сполучники **ай**, **айбо**, **айно**: *оты йáблыка не роздава́йте, ай да́йте сві́ни; йа бы вам пом'іх, айбо́ ни ма́йу ча́су.*

У частині наддністрянських говірок, а також у північнопідкарпатських, надсянських та в деяких інших поширений діалектний сполучник **іно**, що вживається з вираження протиставлення: *л'ампа добра, йно маршинка до н'ічого*. У буковинських говірках сполучник **ба** вживають в єднальній, протиставній та розділовій функціях: *в'ін не йіў, ба й ніти не хоче*. У поліських говірках уживано сполучник **дак** як у єднальній, так і в протиставній функції: *іді, а то углед'ат', дак би ти б'удут'*.

У діалектній мові нерідко спостерігається повторювання єднальних сполучників, що спричинює «нанизування» одних речень на інші або компонентів складносурядного речення: *і от пушоб'ў, і ўзнаў сїна, а вун не знаў, і ма́ти не зна́ла*.

У складносурядних реченнях з протиставними відносинами в частині говірок уживано сполучник **но**: *знаў, но не хот'іў казати*.

Складнопідрядні речення.

Найвиразніші протиставлення, між українськими діалектами спостерігаються в організації підрядних з'ясувальних, означальних та деяких обставинних.

У багатьох південно-західних діалектах підрядні додаткові приєднано до головного за допомогою сполучників **же (жи), о (ош), аби, би, жеб, жеби, ожби, коб, коби**: *а в'ін просів, же би його пустіли; зна́ли, же б'іда́ б'уде; пирика́зував, би прийшо́в, вона́ чика́йе, коб ма́ти прийшла́*.

В означальних підрядних реченнях у південно-західних і в ряді південно-східних говорів може бути вживаний й полісемантичний сполучник **де**: *тої́ солда́т, де прихо́див до нас, був з Полта́ви*. Порівняймо також уживання в підрядних означальних у ряді південно-західних діалектів полісемантичного сполучника **щчоб (и), би, оби**: *зді́пти так'іе м'ісце, би ўс'ім бу́ло ві́дно*.

У підрядних означальних поширене сполучне слово **котрий** (в багатьох південно-західних діалектах): *йа знаў цига́на, ко́трий пчо́ли мав*.

Порівняйте відмінності, що спостерігаються в організації обставинних підрядних речень: *за́ким гладкі́й сху́дне, худі́й здо́хне; к'ід' б'удете ма́ти час, то зайд'іт'*; *коб знаў, де впаду́, то солóми постелі́в; трéба коро́ву годува́ти, шоп*

давала мулюкó; пуйду́, абі́ його́ не ба́чити; тре зн'ати́ сорóчку, жі́би ни змо́кла; Гán'a говóрит', г'і́би набрала́ во́ди ў рот; позира́ли на нас, йа́ко т'і воўкі́; сли б'уди́ши мав час, спита́й за гро́ш'і.

У говіркового мовленні рідко вживаються речення з двох-чотирьох частин: *п'ішоў би́ йа до вас, коби́ йа см'іў, коби́-сте м'і далі́, што́би хт'іў.*

Синтаксис українських говірок не вивчений у достатній мірі. Однак можна зробити висновок, що найбільше виділяються серед інших південно-західні діалекти, які мають чимало своєрідного як в організації словосполучень, так і в організації речень.

Отже, в українській діалектній мові на рівні синтаксису треба розрізнити три основні діалектні системи – південно-західну, південно-східну і поліську, в кожній з яких, у свою чергу, виділяються і окремі підсистеми.

ЛЕКЦІЯ 9. ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ

План

1. Типи діалектних відмінностей у лексиці.
2. Склад діалектної лексики з погляду її походження.
3. Семантичні діалектизми.

1. Типи діалектних відмінностей у лексиці

Лексичні діалектизми – це слова, для найменування певної речі, явища, поняття тощо, що вживані на обмеженій території і утворені за існуючими в мові моделями від інших коренів або запозичені. *Лексичні діалектизми* – це своєрідні синоніми літературних назв.

У лексиці слід виходити з принципу співвідносності, тому розрізняють два типи:

- 1) протиставні (співвідносні) діалектні явища;
- 2) непротиставні (неспіввідносні) діалектні явища.

Протиставні діалектні явища

Південно-східне наріччя	Північне наріччя	Південно-західне наріччя
<i>Картóпл'а, картóшка</i>	<i>Картóпл'а, картóхл'а, картофл'і (морф. і фонет.), бўл'ба</i>	<i>Картóпл'а, бўл'ба (лекс), барабóл'а (лекс), б'іб (семант.), р'іпа (семант.), крúмпл'і, мандибúра, кумп'ітэра</i>
<i>Драбiна, л'эсн'іца</i>	<i>Драбiна, рабрiна, страмiна, л'тэса, л'ісавиц'а</i>	<i>Драбiна, лáзиво, лúтра</i>
<i>Рушнiц'а, флiнта, руж:ó</i>	<i>Рушнiц'а, ручнiц'а, стрéл'ба, дубил'тúвка, л'úхва</i>	<i>Рушнiц'а, пúшка, фл'iнта, стр'іл'бі, л'úфа, твер</i>

До загальної назви картопля зафіксовано 29 таких видозмін (сортів-характеристик): *барабóл'а, волохáта, бугáйка, з'ірнiц'а, зор'áнка, парáска, рéпанка, семиглазка, скорост'áнка, шершáвка, сорок'iйка, сн'iка, агронóмка, п'ичкúрка, лоз'iвка, лiска, вергúха, мáйка, цв'итúха, син'окóрка, кудр'áвка, мотуз'áнка, рожéвка, рáсна, б'iлорúска, америкáнка, полтáвка, гречáнка* [Ващенко 1969, 9].

Непротиставними називаються лексичні діалектизми, які вживані лише в окремому говорі чи говірці, а в інших їхні відповідники відсутні до відповідних предметів чи понять. Наприклад, у Карпатах широко розвинуте вівчарство, тому тут так багато специфічної термінологічної лексики, в інших регіонах України вівчарство слабо розвинуте (у степовій частині розвивається зовсім в інших умовах).

Специфіка побуту певного краю, його географічне положення, особливості матеріальної культури, специфічні місцеві страви – усе це вимагало різних назв, відповідників до яких годі шукати в інших наріччях.

Ось декілька прикладів непротиставних гуцульських лексичних діалектизмів:

а) назви страв та продуктів харчування: *ба́нуш*, *йу́хвар'ка*, *з'обаўка*, *куку́ци*, *манту́л'и^е*, *бри́нз'и^е*, *буз'*, *вур'да*, *ж'ентиц'и^е*;

б) назви різних природних і штучних об'єктів: *баи́'тан:и^ек* 'смерековий бір', *ва́гаиш* 'стежка в горах', *ж'у́на* 'стежка попід скелею', *грун'* 'хребет гори';

в) вівчарська лексика: *ста́йя* 'житло пастухів', *стру́нка* 'загорожа, у якій доїли овець', *кипр'ак*, *мил'ак*, *в'істар* 'сорти овечого сиру', *кл'ат* і *гл'ек* 'висушений шлунок молодих телят, ягнят, козенят, який використовували при виготовленні бринзи';

г) назви одягу: *кипта́р*, *черес* 'пояс';

г) обряди, звичаї: *дупа́к* або *гру́шка* 'гра, коли стукають по ягодицях і потрібно вгадати хто вдарив [Гуцульщина 1987]. Такі слова мають ще й іншу назву – *етнографізми*.

Однією з причин існування діалектних відмінностей є те, що в основу назви якоїсь реалії покладена інша мотивація, ніж у літературній мові. Порівняйте:

зі́мно 'холодно' (Черськ Брестська обл., Білорусь), *зе́мно* (Гороховище на Любомльщині), бо холодно, як узимку;

зиму́х'и 'журавлина' (Довжиця на Маневиччині), бо ці ягоди не бояться холоду, можуть зимувати;

криши́лка 'шатківниця' (Білин на Ковельщині), за допомогою якої шаткують капусту;

мі́йка 'ганчірка для миття посуду' (Купичів на Турійщині), *мі́тка* т.с. (Великі Телковичі Рівненської обл);

моложа́ї, *моложі́ї* 'отава' (Тоболи на Камінь-Каширщині), бо це молода трава після першого укусу;

накиду́ха 'велика тепла хустка, якою вкривають плечі, накидають на них хустку' (Заболоття на Ратнівщині), *окиду́ха* т.с. (Журавлине на Старовиживщині);

перши́нка 'корова з першим телям' (Верхи і Тоболи на Камінь-Каширщині).

2. Склад діалектної лексики з погляду її походження

Діалектна лексика українських діалектів за своїм походженням може бути двох типів: 1) архаїчні елементи; 2) інновації.

Діалектні слова-архаїзми являють собою спільнослов'янські (праслов'янські) чи східнослов'янські (прасхіднослов'янські) слова, що збереглися в українських діалектах до наших днів, не ввійшовши у словниковий склад літературної мови.

У південно-західних діалектах збережено багато слів, що сягають ще родоплемінного ладу. Так, у південно-західних діалектах знаходимо слова спільнослов'янського походження, що кваліфікуються тепер як діалектизми. Наприклад, *вуй, уй, вуйко, уйко* 'дядько, материн брат'; *стрий, стрійко, стріко* 'дядько, батьків брат'; *йатрувка* 'братова дружина', *д'адина* 'тітка', *д'івер* 'чоловіків брат', *с'в'іс'т* 'сестра дружини', *сестрич* 'син сестри'; *вепр, випір* 'кабан, дикий кабан', *вів'ірка* 'білка', *від'іти* 'бачити', *л'ім'ус', л'ітос* 'торік, минулого року'.

У карпатських говорах відомі слова, що, очевидно, сягають праслов'янської доби: *ораніц'а* 'рілля', *кипл'аток, кий'аток* 'окріп', *кл'ім* 'комора', *плат'а* 'верхня одежа', *голоўник* 'розбійник, вбивця', *дан'* 'податок', *отрок* 'слуга, раб'.

Найбільше вживано у діалектній мові слів-інновацій, що виникли на ґрунті окремих говорів і вживані на вузькій території. Такі слова наявні у всіх наріччях. Вони мають кілька різновидів, найважливішими з яких є власне діалектні утворення від інших, ніж у літературній мові, коренів за існуючими в мові і в діалектах словотвірними моделями, лексико-словотвірні, лексико-семантичні тощо.

На окраїнних українських землях окремий шар становлять діалектизми, запозичені з інших мов. Їх можна віднести до слів-інновацій, оскільки вони побутують на невеликій території чи певному діалекті в теперішній час.

Перебування українських земель під владою різних іноземних загарбників призвело до запозичення слів адміністративно-політичної термінології: *в'ійт* 'староста', *шандарм* 'жандарм', *злотий, волюст'*, *управа, осавула*.

Проникнення іншомовних слів у діалекти відбувалося внаслідок більш-менш постійних безпосередніх контактів різного характеру носіїв різних українських діалектів з носіями суміжних діалектів сусідніх мов. Можна припустити, що суміжні діалекти були посередниками при передачі слів із тієї мови, з носіями якої українське населення безпосередньо не контактувало або мало контактувало. Наприклад, слова німецького походження проникли у галицькі діалекти через польське посередництво.

Серед запозичень, що побутують у різних діалектах, можемо назвати такі:

- полонізми (переважали у 50-х роках): *várgи* 'борода, підборіддя', *várgа* 'губа', *коб'іта* 'дружина, жінка', *хлоп* 'чоловік, селянин', *л'удóвий* 'народний';

- германізми: *вándри*, *вандрувáти* 'мандри, мандрувати', *шўстер* 'швець', *штíмпил'* 'марка', *фáйній* 'гарний';

- румунізми та молдавізми: *ботéй* 'отара', *бурдéй* 'землянка', *жентіц'а* 'сироватка з овечого молока', *бáрда*, *бáртка* 'різновид сокири, топірець', *нанáшко* 'хрещений';

- мадяризми: *газда* 'господар, хазяїн', *мáрга*, *маржéина* 'худоба, скотина', *дарáб* 'шматок', *боўт* 'крамниця';

- словакізми: *блáна* 'шибка', *блáнар* 'скляр', *гвáра* 'розмова, мова', *вéл'о* 'багато', *вéдл'а* 'біля, коло', *ходáк* 'черевик'.

Сфера побутування різних слів-запозичень далеко не однакова. Широке поширення в південно-західних діалектах мають такі слова: *ч'ічка*, *лэг'ін'*, *газда*, *фáйній*.

3. Семантичні діалектизми

Семантичні діалектизми – слова, вживані в певній говірці, що звучать так само, як і в літературній мові, і мають спільне походження, але інше значення. Наприклад: у західнополіському говорі *зліден'* 'жадібна людина' (у літературній мові *злидень* – бідняк), *лихій* 'дірявий' (літературне *лихий* – людина, що чинить лихо), *пe"pe"п'ілка* 'метелик' (літературне *перепілка* – самка перепела, перепелиця), *ц'іпóк* 'щабель у драбині' (літературне *ціпок* – товста гілка або частина тонкого стовбура, які використовують як палицю при ходьбі) та інші.

Тепер порівняймо літературні значення слів, ужитих у наступних реченнях, із їхнім значенням у говірках:

- *горóдник* 'той, хто займається городництвом' (у говірках 'лопата');
- *гул'áти* 'ходити не поспішаючи, для відпочинку, задоволення та інше' (у говірках 'танцювати');
- *дивáн* 'рід м'яких меблів для сидіння і лежання' (у говірках 'тканий килим');
- *ковту́н* 'жмут збитого волосся, шерсті' (у говірках 'китиця біля хустки').

Леся Українка, живучи серед поліського населення, добре знала місцеву говірку і часто використовувала діалектні слова. У творах та листах до рідних і знайомих видатна письменниця вживала і семантичні діалектизми. Ось декілька прикладів.

1. По лісі калатають клокічки – десь пасеться *товáр*. (діалектне *товáр* 'велика рогата худоба' і літературне *товар* 'все те, що становить предмет торгівлі'). 2. Така дорога спідниця, а в мене і каптана так само нема... Ще то чи мати дадуть *спрáвити*... (діалектне *спрáвити* 'придбати, купити щось нове з одягу' і літературне *спрáвити* 'відзначити', 'полагодити що-небудь поламане, розбите'). 3. Ми всі маємо окремі *хáти* в одному домі, і я тому дуже рада... (діалектне *хáта* 'кімната' і літературне *хáта* 'сільський житловий будинок').

Найбільше семантичних діалектизмів є у периферійних говірках, значно менше їх у центральних.

Відомий український діалектолог Й. О. Дзензелівський видав «Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття» [Дзензелівський І, 1958].

Ось декілька прикладів з нього:

Дяка. Вдячність (про почуття). *Дяка тобі і честь*. Подяка (про вираження почуттів). *Дяка за роботу*. (А не настрої, бажання, намір).

Зáголівок. Назва книги, твору чи частини його, розділу. (А не подушка, що кладеться під голову).

Тя'мити. Вміти, розуміти, усвідомлювати себе. (А не пам'ятати).

Семантичні діалектизми знаходимо також у різних словниках, що вміщують говіркові слова. Так, у словнику української мови, укладеному на початку XIX ст., П. Білецький-Носенко подав такі слова з Полтавщини (порівняйте їхнє значення із значенням цих слів у сучасній українській літературній мові): *бурулька* 'іграшка', *горіще* 'розкладений вогонь', *кукати* 'кричати, як жаба', *теревені* 'скрип', *хіжа* 'бляха' та ін. [Білецький-Носенко, 1966].

У словнику поліських говорів П. Лисенка вміщені такі семантичні діалектизми: *русло* 'прохід попід залізничним мостом', *ручки* 'стебла огірків, кавунів, динь, гарбузів', *ставок* 'кладка з 10 снопів', *стяжка* 'колиска', *тарілка* 'айстра', *темнюк* 'боягуз', *трус* 'кріль', *теребить* 'обрубувати гілля' та багато інших. [Лисенко 1974].

М. Корзонюк у «Матеріалах до словника західноволинських говірок» подає такі діалектизми: *балуватися* 'брести по глибокому снігу', *бракувате* 'шкодити', *бурса* 'неприховане невдоволення', *гукон:иц'а* 'підвіконня', *зварху* 'зліва', *краснута* 'потепліти', *л'ідашчиї* 'хворий, немічний', *плазувате* 'падати (про великий сніг)', *плече* 'спина', *скала* 'зоря', *слава* 'сором, поговор', *хулодний* 'нерідний (про батька, матір, брата чи сестру) та інші [Корзонюк 1987, 62].

У південно-західному наріччі мовознавцем Г. Шилом записані такі семантичні діалектизми: *дереуце* 'ялинка', *мурованка* 'шосе', *пос'ц'іл'* 'ліжко', *стрих* 'горище', *фата* 'хвартух', *хустка* 'білизна', *ц'іука* 'клубок', *шнур* 'кавалок поля'. Якщо у наддністрянських говірках *зб'іж':а* має значення зерно, зернові культури, то в деяких говірках Наддніпрянщини це слово означає рухоме майно [Шило 1957].

В. Мойсієнко писав: «На Ковельщині у ряді говірок зафіксовано назву *жаба* 'мозоля'. На Берестейщині відомий спосіб лікування при якому до мозолі прикладаються частини розірваної жаби; можливо, цей спосіб зумовив постання такої назви» [Мойсієнко 1996, 149].

У «Словнику семантичних діалектизмів Західного Полісся» Г. Аркушина подані волинсько-поліські діалектизми. Наприклад: *бугор* 'рухомий дашок на чотирьох підпорах' (літературне – невелике підвищення на поверхні чого-

небудь), *бу́лка* 'паляниця, хлібина' (літературне – хліб з білого пшеничного борошна), *го́лий* 'напівроздягнений, легко вдягнений' (у літературній мові – який не має на собі одягу) [Аркушин 1991].

Для прикладу наведемо такий вислів? *Мабуть, Гапка млинці пече, бо й ворота в тісті.*

А яке його походження? Цілком можливо, що спершу в якомусь селі дійсно жила Гапка-нечепура. І коли замішує тісто, то скрізь залишає його: і на воротах, і на дверях, і на блузці, і на фартусі. Щоправда, у цьому виразі тільки висловлено таке припущення. За допомогою якого слова передається це припущення? Так, за допомогою слова *мабуть*.

Яке ж походження слова *мабуть*? На це запитання можна дати відповідь, звернувшись до говіркових форм. Діалектологи зафіксували: *ма́бут'*, *на́бут'*, *мабу́ти*, *ма́б'іт'*, *маї*, *маїбу́ти*, *ма́йє бу́ти*. Правда, легко установити етимологію *мабуть* від *ма́йє бу́ти*, між якими існувало декілька перехідних форм.

В українських говірках замість слова *ма́бут'* часто використовуються слова *напе́уно*, *пе́уно*, *мо́же*, *либо́н'*, *здайе́с':а*, *без'іуно* та інші. Найцікавіше те, що у значенні вставних слів у наших говірках можуть уживатися лексеми: *му́сит'*, *в'ідаї*, *ві́дко*, *зна́ти*, *ба́чу*, *ма́йже*. До мовців, які знають інші говірки, таке слововживання здається неправильним, хоча завжди ми зможемо добре зрозуміти мовлення кожної людини.

Багато говіркових форм вставних слів використовувала в своїх творах Леся Українка. Порівняйте: *Видко, вчораїні запоїни розохотили його до думки про весілля. Відай, ви, дядьку, щось тут проминули... Либонь, погане вугля італьянське... Мені з ногою не добре, дедалі, то все, либонь, гірше робиться. Мусить бути, що до зими я нікуди з дому не виїздитиму. Коли люди так домагаються газети, то, мусить же, вона їм потрібна... Говорив тоді за призви, що його, май, в москалі візьмуть...*

Отож деякі слова втратили своє пряме лексичне значення, наприклад: *мусить*, *знати*, *бачу*, *ма́йже*, *видно*, і почали вживатися в ролі вставних слів, тобто змінили свою семантику.

Щоб записати семантичні діалектизми, треба добре знати сучасну літературну мову, мати розвинене мовне чуття, уміти вслухатися в мовлення народу.

ЛЕКЦІЯ 10. НАРОДНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

План

1. До питання про класифікацію фразеологізмів.
2. Діалектні фразеологізми.
3. Народні прислів'я, приказки, складанки і т.ін. та відбиття у них діалектних особливостей говірок.

1. До питання про класифікацію фразеологізмів

Фразеологізми – 1) стійкі сполучення двох і більше слів, що створюють семантичну єдність і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні формули; 2) різні усталені вирази, такі як приказки, прислів'я, складанки, крилаті вислови. Напр., *тебе добре по смерт' послати* 'людина довго виконує завдання, іноді не до кінця', *щос' у л'іс'і здóхло* 'сталося щось незвичайне'; *перемивати к'істочкі* 'обговорювати, критикувати (фразеологізм пішов з часів, коли вже не спалювали покійників, а закопували; після 3-5 років розкопували могилу, перемивали кістки, згадуючи, яким добрим був покійник, і знову закопували)'; *побіти горшкі* 'посваритися', *скакати в грéчку* 'зраджувати', *до лáмпочки* 'все байдуже', *ну і ну* 'щось незвичне, гарне (службові слова)'.

Мовознавці класифікують фразеологізми за різними ознаками.

В українській мовознавчій літературі Л. Булаховським, Л. Скрипник, І. Білодідом виділені фразеологізми за джерелами походження:

- 1) питома українські фразеологізми, що дійшли до нас з праслов'янської мови або від східних слов'ян: *мати зуб*, *попасти н'ід гар'ачу рúку*;
- 2) власне українські фразеологізми: *передати кут'і меду*, *облизн'а сп'їмати*;
- 3) запозичені, напр., *contra spem spero* (Леся Українка «Без надії сподіваюсь»), *tet-a-tet* 'один на один', *c'est la vie* 'таке життя';
- 4) фразеологічні кальки або напівкальки: *медовий м'іс'ац'*, *бур'а в скл'анц'і воді*, *апетит приходить н'ід час їїді*, *солómїана вдова* [Скрипник 1973; Білодід 1973].

Класифікація фразеологізмів за сферами первісного вжитку:

- 1) вислови біблійного походження: *земл'а об'ітована*, *йегіпетс'ка робота*, *вав'ілонс'ке стовпотвор'ін'а*, *блудний син*, *Хомá нев'ірний*;
- 2) вирази з античних джерел: *горд'їїв вóзол*, *ах'іл:éсова пїата*, *троїанс'кий к'ін'*, *ол'їмп'їс'кий спók'її*, *ал'фа і омега*;
- 3) вирази народного походження: *го́лод не т'ітка*, *об'їц'анка – ц'ац'анка*, *хоч с'ад' та плач*;
- 4) вирази професійно-виробничого походження: *йак з гóлки*, *б'їлими ниткáми шїто*, *куї зал'їзо*, *пóки гар'аче*, *на два фрóнти*, *не н'ухати пóроху*, *кїнути йак'ір*, *грáти пéршу скрїпку*;
- 5) крилаті вислови видатних людей: *Бор'їтес'а – побóрете* (Т. Г. Шевченко). *Лиш борóтис' – значит' жит'* (І. Франко). *Щоб не плакат'*, *йа см'їялас'* (Леся Українка). *Вс'áкому гóроду нрав і правá* (Г. Сковорода). *Чому йа не сóк'іл*, *чому не л'їтáйу* (В. Забіла). *Трéба вс'уди, дóбр'і л'уди*, *прїйател'а мáти* (С. Руданський). *А мóлод'їст' не вéрнет'с'а*, *не вéрнет'с'а вона* (Л. Глібов). *Бáба Палáжка і бáба Парáска* (І. Нечуй-Левицький). *Пов'її, в'їтре*, *на Вкраїну* (С. Руданський). *У нас нема зернá неправди за собóйу* (Т. Шевченко).

2. Діалектні фразеологізми

Діалектні фразеологізми поділяємо на такі групи:

- 1) фразеологізми спільні з літературною мовою, напр., *йак рак свїсне* 'ніколи', *точїти л'аси* 'базікати';
- 2) фразеологізми, що складаються із загальноновживаних слів, але зрозумілі на певній території, хоч слова вжиті літературні, напр., *брáтис'а на штúки* 'жартувати' (відомий на невеликій території Галичини), *затїї холóдноїу водóйу* 'забудь' (у волинських говірках), *йак л'óду* 'саме стільки' (північно-західні говірки); *впáсти з пéч'і* 'народити дитину' (у холодну пору року для породіллі відгороджували місце на печі); *кров з нóса* 'обов'язково';
- 3) фразеологізми, що мають відмінності фонетичного чи граматичного характеру, напр., *бúти на сém'ім нéбов'і* 'бути радісним, щасливим', *до л'áмпочки* 'нічого не цікавить',

к'іна не буде 'чекали, надіялися, але не справдилося'. Морфологічна відмінність, напр., у слові к'іно́, яке у літ. мові не відмінюється.

4) фразеологізми, які мають лексичні діалектизми, що відомі на невеликій території, напр., *браку́йє до́ги* 'бракує розуму' (з румунської – клепка); *прик'ітити брінзу* 'отримати відмову під час сватання' (у р-ні Карпат дають бринзу хлопцеві, за якого не хочуть виходити заміж); *бо́мки збива́ти* або *сл'іпакі́*; *оводи ловіти* 'нічого не робити, байдикувати', *бл'узнути в очі* 'сказати образливе слово';

5) запозичення фразеологізмів з інших говірок, напр., *н'і кола́, н'і двора́* 'нічого немає, бідний', *оп'ат' два́дц'ат' п'ят'* 'знову' (з російської мови), *до кол'ору, до вибо́ру* 'великий вибір', *шчо за ду́жо, то н'ездро́во* 'якщо забагато, то не піде на користь' (з польської мови), *ма́тка бо́ска, св'інти й'езус, дл'а бл'ізіру* 'створити обманливе враження' (з польської мови);

6) одному населеному пункті, напр., *ходит' йак та Гол'ка* 'про жінку неряху, бруднулю', *худá йак Бартоші́ха* 'дуже повна жінка', *іде йак Ул'ійа́н* 'ходьба з підскоком'. Фразеологізми про смерть: *іті до Олекс'і́я* 'кладовище близько будинку Олексія', *шчо́б тебе́ вінесли на горб* 'кладовище знаходиться на горбі, на височині', *н'ухати як ліпи цв'іту́т* 'навколо кладовища ростуть липи'.

Такі фразеологізми вказують не тільки на мовотворчість народу, але і на оригінальність говорів.

3. Народні прислів'я, приказки, складанки та інше. Відбиття у них діалектних особливостей говірок

Прислів'я і приказки створені багатьма людьми, доповнені новими компонентами, тому до одного і того прислів'я існує багато варіантів. У прислів'ях відбитий досвід народу, життєва мудрість.

Відбиття діалектних особливостей у народних прислів'ях:

фонетичні відмінності: *Йак ни пос'і́єш ду́ Мико́ли, то ни ма́тимеш ніко́ли* (Світязь на Волині); *Стр'і́тин':є з морозом, то к'е́даї са́ни, а по́раїс'а з во́зом* (Положеве на Любомльщині); *сплі́н':є – не спе, йек св'і́н'є, встава́ї спозара́нку, б'іре́ в ру́к'є копа́нку* (Залізниця на Любешівщині); *пруйшлє́ Грумне́це – ск'іда́ї рукаве́це* (Доманове на Ратнівщині); на *Буре́са гр'е́дка ліса́* (Погулянка на Любешівщині);

акцентуаційні відмінності: *йек на В:е́ден':є вода́ – бу́де в місци́ молока́* (Черче на Камінь-Каширщині), *В:е́ден':є с'ват навидé* (Сильне на Ківерцівщині); *йек на Стр'і́тен':є ден' і́ясні́ – бу́де л'он кра́сній* (Черче на Камінь-Каширщині) – *Стр'і́тен'а́ – зимі́ нема́* (Несвіч Луцьк); *Сплі́н':є пита́йє, чи нас'і́н':а йє* (Світязь на Волині) – *Спас – би́рі рукаві́ци про запас, Сплé́н':є – напéвне* (Сильно на Ківерцівщині);

морфологічні варіанти: *Са́ва гво́зд'і го́стрит', а М'іко́ла (ж. р.) пр'і́б'іва́йє* (Підгір'я на Ратнівщині), – *Мико́ла забі́ла ко́ла* (Підманево на Волині); *Варва́ра но́чи вурва́ла, а Мико́ла дн'є до́точіла* (Мельники на Волині); *Варва́ра но́чи вурва́ла, а Са́ва (ж. р.) дн'є приписáла* (Положево на Волині); *пришо́в Спас (ч. р.) й хл'і́ба припа́с* (Черче на Камінь-Каширщині) – *Про́йшло́ Спа́са (с. р.) – готу́ї рукаві́ц'і до па́са* (Личани на Ківерцівщині);

Словотвірні відмінності у суфуксації:

-ух-а: *Вод'ану́ха, Багату́ха, Готу́ха, Горготу́ха, Шчедру́ха;*

-иц-и: *Громні́ци се́ред зимі́ци* (Підманево на Волині);

Основоскладання:

Шо́ Га́н:а на́жне́, то Па́ліко́па спа́лит' (Романів Луцьк);

На Іва́на Голово́с'і́ки шоб бу́лі по́вни зас'і́ки (Світязь Шацьк);

Всенóшна – Всинóчна, Вс'о́ноч'а.

Словосполучення:

До С'вато́го Ду́ха не скида́ї кужу́ха, а по С'в'ато́му Ду́с'і знов ході́ в кужу́с'і (Жидичин на Ківерцівщині);

Пі́сана Кол'а́да, Вод'ана́ Кол'а́да, Дру́га Кол'а́да.

Складанки:

Му́ї кут побі́в маку́тру і л'ух спа́ти; спа́клá ба́ба пара́пичку, покла́ла на пра́пичку, ва́при два́ри одпа́р, схопі́в пара́пичку і попа́р; Л'у́д'і! Д'і́в'ітеса: гавто́буса до про́водо́у при́язал'і,

шоб шофйор не кал'ім'ів; ж'эба в йёмку йэгоду кач'эла, йе на ж'эбу наступіла, ж'эба ч'эвкнула.

Наказки:

До Микóли ни л'із' у пóли, ни с'їй грéчки, ни стри́жї овéчки (Підгір'я на Ратнівщині);
До сватóго дýха не скида́й кожýха, а посв'атóму дýс'ї зноў ході́ в кожýс'ї (Жидичин на Ківерцівщині);
Олекс'éї – горóх с'еї (Сераховичі на Старовижівщині);
Йак прійде́ Спас, то бирі́ рукави́ц'ї про запáс, а йак Ганк'ї – к'їда́й вóза, бирі́ сáнк'ї (Довжиця на Маневиччині).

ЛЕКЦІЯ 11. НАВЧАННЯ УЧНІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГОВІРКОВОМУ ОТОЧЕННІ

План

1. Ставлення учителів до особливостей місцевої говірки.
2. Вивчення тем з діалектології на уроках мови. Вправи на вироблення літературних норм.

1. Ставлення учнів до особливостей місцевої говірки

Викладаючи українську мову і літературу у школі, вчитель буде чути у відповідях і розмовах учнів діалектні слова з говірки.

Не потрібно акцентувати увагу на мовленні учнів, які вживають слова з говірки. Потрібно пояснити різницю між говірковим мовленням і літературним. Чому норма літературної мови інша, ніж говіркова, щоб в учнів не виникало відчуття і думок, що у їхньому населеному пункті «неправильно говорять».

Оскільки літературна мова базується на одному діалекті – середньонаддніпрянському, говіркові слова цього діалекту увійшли у словники та складають норму української літературної мови. На цьому діалекті вирости і творили Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко. В інших говірках діалектні слова відмінні від середньонаддніпрянських, норма інша, у словах може бути інший рід, число, відмінок, відрізнятимуться синтаксичними відмінностями у словосполученнях та реченнях. Чим віддаленіші говірки від середньонаддніпрянських, то більше в них відмінностей.

Відбувався різний розвиток і шляхи заміни голосних. Наприклад, давній [o] дав [i] у середньонаддніпрянських говірках, але в інших говірках може бути [y], [e] або дифтонги у середньо- та східнополіських говірках [ie], [yo], напр.: *куо́н', куо́т, піе́ч.*

2. Вивчення тем з діалектології на уроках мови.

Вправи на вироблення літературних норм української мови

У програмі української мови є два уроки на вивчення тем з діалектології: у 6 класі – «Поняття про діалектизми» та 9 класі – «Наріччя української мови».

Учням варто запропонувати різні завдання з виправлення лексичних, фонетичних, синтаксичних діалектизмів. Наприклад:

I. До поданих діалектизмів дібрати з довідки літературні відповідники:

- 1) Ровер. 2) Бусел. 3) Файний. 4) Пательня. 5) Боцюн. 6) Соша. 7) Миш. 8) Бусько. 9) Зимний. 10) Студня.

Довідка: *холодний; колодязь; велосипед; миша; лелека; шосе; гарний; співати; сковорода.*

- 1) Дз'урка. 2) Нэцик. 3) Н'щ. 4) Горóдник. 5) Бец. 6) Фáїно. 7) Зімно. 8) Картопл'áник. 9) Рóвер. 10) Прéнзел'.

Довідка: *холодно; гарно; дірка; велосипед; ночви;; дерун; китиця; лопата; нічого.*

II. Виправити акцентуаційні діалектизми, дібрати літературні відповідники: *холоднó, висóко, кропíва, одíнацить, колéсо, спинá.*

III. Виправити діалектизми (фонетика, орфоепія), дібрати літературні відповідники: *зуп, кнїшка, дор'їшка, дупкі, сн'їх.*

IV. У поданих групах синонімів знайти слова, не вживані у літературній мові. Чи вживають їх ваші односельці?

Дах, криша, верх, стріха, покрівля;

Сонях, очинешник, слонечник, солонешник, соняшник;

*Комин, димник, труба, вивод, димар, бовдур;
Ставити, будувати, класти, строїти, зводити (хату, будинок);
Ладний, красивий, хороший, файний, пригожий, вродливий.*

V. Відгадайте мовні загадки-цікавинки:

а) добір синонімів:

*У три клітинки записати синонім до слова **крават** (краватка);*

*У чотири клітинки записати **суха трава**;*

б) відгадайте:

Які два займенники псують дорогу?

Які три займенники можуть зробити тарілки чистими?

Який діалектизм вживають у значенні сухої трави?

Програма з української літератури або позакласного читання передбачає вивчення художніх творів письменників, які свідомо використовували діалектизми для відображення колориту місцевості, особливостей мовлення персонажів як представників певних етнічних груп населення України (напр., В. Стефаник «Камінний хрест», М. Коцюбинський «Тіні забутих предків», В. Герасим'юк «Жива ватра», В. Дрозд «Ірій», Леся Українка «Давня казка», «Лісова пісня» та ін.), тому на уроках української літератури важливо поглибити знання про діалектні елементи. Варто дати завдання учням під час вивчення твору – виписати діалектизми та дібрати до них літературні відповідники. Спершу потрібно учням з вчителем віднайти говіркові слова, пояснити, що вони означають та їх застосування автором у творі як необхідної складової для створення його цілісності, важливого елемента мовного стилю письменника.

У школі організувати позакласну роботу з вивчення діалектизмів. Написати говіркові слова населеного пункту, де проживають учні, запропонувавши їм одну або декілька тем на вибір, за якими підготують короткий виступ, організують конкурс та інше. Наприклад:

1. Створення словника місцевих прізвищ.
2. Словник місцевих варіантів імен.
3. Словник місцевих зоонімів.
4. Словник мікротопонімів.
5. Зробити фоно- або відеозаписи про життя жителів населеного пункту. Виписати із них діалектизми та дібрати літературні відповідники.
6. Зробити схематичний план свого населеного пункту та прилеглих територій, підписати мікротопоніми цього населеного пункту.
7. Конкурс «Кращий знавець своєї говірки».
8. Словничок «Із мовлення моєї бабусі, дідуся».
9. Запросити представницю свого села для розповіді про свою говірку.
10. Організувати тематичний вечір «Моє село – моя батьківщина».

Прислів'я і приказки про різноманіття говірок:

Що сільце, то слівце.

Кожне село по-своєму гуло.

Гарно говорити – як медок варити.

Без граматики не було б і математики.

Слово до слова – зложиться мова.

Крилаті слова про українську мову і говірки.

Літературна мова – запашна чарівна квітка, кожна пелюстка якої – це народні говірки. І хай зів'яне хоч одна пелюстка – літературна мова втратить усю свою чарівність (І Малкович).

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця. (О. Довженко)

Напучування сільського вчителя

Хай це, можливо, і не найсуттєвіше,

Але ти, дитино,

Покликана захищати своїми долоньками

Крихітну свічку букви «ї»,
А також,
Витягнувшись на пальчиках,
Оберігати місячний серпик
Букви «є»,
Що зрізаний з неба разом із ниточкою.

Бо кажуть, дитино, що мова наша – солов'їна.
Правильно кажуть, але затям собі,
Що колись можуть настати і такі часи,
Коли нашої мови не буде пам'ятати
Навіть найменший соловейко,
Тому не можна покладатися тільки на солов'їв, дитино.
Не забувайте звідки ви, і хто ви,
Чиїх очей лежить на вас печать.
У світі слів немає випадкових
Хоча вони й століттями мовчать.

(Олексій Довгий).

Відберіть у народу все – і він усе може повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи: вмерла мова в устах народу – вмер і народ.

(К. Ушинський).

Мова – така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то це вже смерть для його душі, смерть для всього того, чим він відрізняється від інших людей.

(П. Мирний)

Як щиро та не боячись казати, то, мабуть, краще над українських пісень нема в усьому світі великому.

(Марко Вовчок).

Хай та мова вбога в славнім роді,
Хай московська, польська, чеська краща, –
Поки служить матері в пригоді,
То вона культурі не пропада.

Діалект, а ми його напишем
Міццю духа і огнем любови
І не стертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

(І. Франко)

Слова – полова.

Але вогонь в одежі слова –
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

(І. Франко)

Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Давнії перли виносить.

(І. Франко)

Колись відкриються причини
І не одна звихнеться голова –
Судитимуть за зраду Батьківщини
Усіх, хто рідне слово забува.

(Б. Британ)

Українська мова за своїми вражальними можливостями, лексичними арсеналами, музичними прикметностями, історичними надбаннями в пісенній і літературній галузі належать до найрозвиненіших мов світу (Д. Павличко).

Провінція починається там, де цураються рідної мови (Борис Тен).

Ворог, який хоче знищити народ, – починає із знищення мови (А. Малишко).

Як збідніла б світова всемовна культура, коли б у ній не було вселюдської української мови (С. Євтушенко).

Національною мовою не говорять лише окупанти, раби і дурні (В. Ющенко).

Мово Дніпра і Карпат, і Великого Степу,

Диво ж моє!

Із водоспадами грім діалектів на плечах,

Із легіоном струмочків-говірок лелечих. (М. Данько).

Якщо винищать нас, українців,

До трьох зерен останніх у колосі –

Сам Господь зачерпне з криниці

Й заспіває четвертим голосом.

(Б. Нечерда)

До чого довести народ,

І закувати в які окови,

І на який жбурнути ешафот, –

Щоб він відрікся од своєї мови!

(Олесь Доріченко).

ЛЕКЦІЯ 12. УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОГРАФІЯ І ТЕКСТОГРАФІЯ

План

1. Поняття про діалектографію.
2. Діалектні словники української мови, принципи їх укладання.
3. Тематичні словники. Монографічні дослідження.
4. Текстографія.

1. Поняття про діалектографію

Термін діалектографія запропонував польський мовознавець Кароль Дейна у «Вступі до слов'янської діалектології» (1969 р.). Терміни діалектографія і діалектологія знаходяться у тих же стосунках, що й лексикографія і лексикологія.

Отож **діалектографія** – це вступний процес наукового вивчення діалектів (нагромадження фактів, їх опис і класифікація та узагальнення із зібраних, описаних і класифікованих фактів). Таким чином, діалектографія описує стан говірок, який існує в окремих населених пунктах чи в окремих регіонах, не подаючи генези та еволюції мовних відмінностей. Діалектографія – це сума знань про будову говірок на різних мовних рівнях – у фонетиці, граматиці, лексиці.

Діалектологія, беручи зафіксований і описаний діалектографією стан говірок та використовуючи історично-порівняльний метод, встановлює, досліджує виникнення відмінних мовних рис, виявляє їх причини, генезу, робить синтетичні узагальнення.

Таким чином, діалектологія, є ніби історичною і порівняльною граматиною діалектів, коли говіркові факти досліджені діахронічно, використовуючи порівняльномовні методи.

Предметом вивчення діалектології є діалект як група діалектних рис, які концентруються на певній частині поширення загальнонаціональної мови, однак вирізняючись етнічно від певної групи представників того ж народу.

Узагальнення знань у діалектографії відображено у:

1. Лінгвістичних атласах.
2. Словниках діалектизмів (повні, диференційні, тематичні).
3. Діалектних текстах.

2. Діалектні словники української мови, принципи їх укладання

У більшості діалектні словники укладені за алфавітним принципом. У них вказаний діалектизм, його літературне значення, якщо

- іменник – закінчення у родовому відмінку однини і множини;
- дієслово – закінчення I або II дієвідмін однини і множини, доконаного чи недоконаного виду. Вкінці наведений приклад вживання слова у реченні говіркою населеного пункту.

Рідше подаються слова гніздовим способом, зокрема, так побудований словник Володимира Даля «Толковый словарь живого великорусского языка» (Москва, 1880–1882).

Першими діалектологічними словниками були зібрання слів гуцульських (1838–1839) та бойківських говірок (1941), які І. Вагілевич помістив у своїх етнографічних нарисах.

У 50-х рр. XIX ст. над великим діалектологічним словником «Матеріялы для словаря Малорусскаго нарѣчя, собраня въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской Словесности въ цѣсарскомъ королевскомъ Львовскомъ Университетѣ» працював Я. Головацький (вперше надрукована 1982 р.). Збереглася тільки частина А – З (понад 10 000 слів) [Матеріали, 1982].

У лексикографічній праці Є. Желехівського і С. Недільського «Малоруско-німецкий словарь» уміщено понад 64 000 слів [Желехівський 1886].

«Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка став словником української живої мови. Тут поряд із загальноживаними словами фіксуються і діалектизми, часом вузьколокальні; вони здебільшого документуються. Українські реєстрові слова в словнику пояснюються російськими відповідниками чи описово, більшість їх ілюструється реченнями; при назвах рослин і тварин, як правило, наводяться їхні латинські наукові відповідники. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У 4 томі словника Б. Грінченка вміщено додаток «Крестные имена людей», у якому наведені

найпоширеніші власні особові імена українців кінця XIX – поч. XX ст. Тут зафіксовано 212 чоловічих та 81 жіноче ім'я [Словарь 1907-1909].

“Правописний словник” Г. Голоскевича з 1914 по 1930 рр. витримав сім видань, опісля були й закордонні перевидання, здійснені українською діаспорою, а 1994 року зусиллями НТШ у Львові вийшло дванадцяте видання, що вміщувало близько 40-а тисяч слів.

Унормуванню української літературної мови послужив і “Словник слів, у літературній мові не вживаних” І. Огієнка [Огієнко 1973], у якому в дужках подані слова чи їхні форми, не рекомендовані для вживання.

Види діалектних словників:

- словники однієї говірки, напр., Сабодаш І. «Словник закарпатської говірки с. Сокирниця Хустського району» [Сабодаш 2008]; Голянич М. Мовний портрет села Тюдів у 2-х т. [Голянич 2018]; Климчук Ф. «Специфическая лексика Дрогичинского Полесья (говірка с. Симоновичі Дрогичинського р-ну Брестської обл.) [Климчук 1968].

- словник групи говірок одного діалекту, наприклад: Аркушин Г. «Словник західнополіських говірок у 2-х т. [Аркушин, 2016]; «Гуцульські говірки: Короткий словник» за редакцією Я. Закревська [Гуцульські говірки 1997]; Корзонюк М. «Матеріали до словника західноволинських говірок» [Корзонюк 1987]; Кульбеда Д. Мотольський словник. [Кульбеда 2018]; Лисенко С. Словник поліських говорів [Лисенко 1974]; Матвіїв М. «Словник говірок Центральної Бойківщини [Матвіїв 2013]; Онишкевич М. «Словник бойківських говірок у 2-х ч. (17 тис. сл) [Онишкевич I–II, 1984]; Словник буковинських говірок за редакцією Н. Гуйванюк [Словник 2005]; Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. I–IV [Чабаненко I–IV, 1992].

3. Тематичні словники. Монографічні дослідження

Тематичні словники – це вид лексикографічних словників, у яких зібрані говіркові слова на одну тему, напр., мисливство, кулінарія, гончарство, лікарські рослини конкретної говірки або одного населеного пункту.

Наведемо приклади словників з різними групами лексики:

Аркушин Г. Мисливська лексика західнополіського говору [Аркушин 1991]; Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок [Гримашевич 2002]; Євтушок О. Народна будівельна лексика Західного Полісся [Євтушок 1990]; Куриленко В. Лексика тваринництва поліських говорів [Куриленко 1991]; Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослов'янських говірок (Луганська обл.) [Магрицька 2003]; Никончук М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов [Никончук 1990]; Никончук М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов [Никончук 1990а];

Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) [Пошивайло 1993]; Романюк П. Лексика весільного обряду правобережного Полісся [Романюк 1991]; Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) [Селівачов 1991]; Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник [Хобзей 2002]; Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : словник народної термінології [Шевченко 1997].

Монографічні дослідження: Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору [Аркушин 2004]; Аркушин Г. Народна лексика Західного Полісся [Аркушин 2014]; Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови [Залеський 1973]; Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди: етнолінгвістичні студії. Т. 1. [Конобродська 2007]; Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. [Мойсієнко 2006]; Омельковець Р. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі [Омельковець 2006]; Приступа П. Говірки Брюховецького району Львівської області [Приступа 1957]; Пшешпурська М. Надсянський говір [Пшешпурська 1938]; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny [Dejna 1957]; Janów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzanskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych [Janów 1926].

4. Текстографія

В українській діалектології все актуальнішим стає дослідження діалектного мовлення шляхом запису суцільних текстів, адже саме вони дають повну інформацію про особливості діалектного мовлення на всіх рівнях мовної системи, особливо синтаксичному, морфологічному, акцентуаційному, які потребують нових досліджень.

Текстографія – створення діалектної текстотеки; підготовка хрестоматій, у яких представлено діалектне мовлення з різних регіонів України.

Хочемо відзначити професора, доктора філологічних наук Г. Аркушина, який створив серію текстографічних праць із Західного Полісся: *Голоси з Берестейщини* [Аркушин 2012], *Голоси з Волинського Полісся* [Аркушин 2010], *Голоси з Підляшшя* [Аркушин 2007], *Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення* [Аркушин 2022].

У цих працях представлені записи корінних жителів етнічних українських земель – Берестейщина і Підляшшя. За зробленими фонозаписами (у виданнях додані диски розповідей респондентів), ми переконуємося, що українською мовою говорили і досі розмовляють найстарше покоління цих земель. У їхньому мовленні уже багато росіянізмів та полонізмів, але збережені слова і вимова українських слів.

Видання започатковує перспективну для багатьох наукових галузей серію, яка дозволить усебічно з позицій діахронії та синхронії підійти до розв'язання низки лінгвістичних проблем. Хоча сьогодні українська діалектна текстографія налічує чимало

праць, але видання відрізняється багатством представленого матеріалу, професійним підходом до його презентації, фаховістю розміщення матеріалу, умілим застосуванням діахронічного та синхронічного підходів, узагальненням уже набутих надбань у царині діалектної текстології, великим досвідом авторів у роботі та презентації такого матеріалу, уважним і фаховим сприйняттям та фіксацією кожного почутого слова, високою ерудицією та небайдужістю авторів, уболіванням їх за збереження мовних святинь і прагненням увіковічнити в пам'яті нащадків незабутній образ усіх інформаторів, із кожної зморшки на фотографіях яких видно всю історію Бориспільщини ХХ – поч. ХХІ ст.

Текстологічні праці: Бідношия Ю. Етнолінгвістичні матеріали з Північного Підляшшя [Бідношия 2006]; Бріцина О. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині : тексти та розвідки [Бріцина 2006]; Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів [Буковинські 2006]; Говірка с. Машеве Чорнобильського району [Говірка 2003 – 2005]; Говірки південно-західного наріччя української мови [Говірки 2000]; Говірки Південної Київщини [Говірки 2008]; Говірки Чорнобильської зони [Говірки 1966]; Говори української мови [Говори 1977]; Павлюк М. Українські говори Румунії [Павлюк 2003]; Північно-східна Слобожанщина : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій [Півн.-сх. Слобожанщина 2002]; Розповіді з Підкарпаття [Розповіді 1998].

У транскрибованих текстах представлених праць можемо знайти низку фонетичних, морфологічних, лексичних та семантичних діалектизмів, які вирізняють представлену територію з-поміж інших, що спонукає до дослідження говірок з метою фіксації найбільшої кількості мовних особливостей.

ЛЕКЦІЯ 13. ЛІНГВІСТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

План

1. Предмет і завдання лінгвістичної географії.
2. З історії лінгвогеографії та принципи картографування мовних явищ.
3. Атласи української мови.

1. Предмет і завдання лінгвістичної географії

Лінгвістична географія (лінгвістичне картографування) застосовується для визначення територіального поширення місцевих діалектів, встановлення класифікації їх, вивчення взаємовідносин місцевих діалектів як місцевих різновидів національної мови. На окрему географічну карту-бланківку на підставі діалектологічних матеріалів, зібраних за спеціальною програмою, наноситься певним способом діалектне явище, внаслідок чого постає повна картина поширення тієї чи іншої мовної риси на певній території. Якщо лінією з'єднати між собою ті населені пункти, які стоять на межі різного відбиття того ж самого мовного явища в говорах, то вийде розмежувальна лінія (так звана ізоглоса), яка чітко укаже межі поширення певного мовного явища. Дані багатьох карт показують межу між двома сусідніми говорами, бо хоч ізоглоси окремих діалектних явищ звичайно не збігаються, але при скупченні вони чітко відмежовують один говір від іншого.

Зібрання лінгвістичних карт, на яких відбито поширення діалектних мовних явищ, над лінгвістичним, чи діалектологічним, називають атласом. У таких атласах є два види лінгвістичних карт: карти окремих явищ і зведені карти, чи карти ізоглос, які складаються на підставі карт окремих явищ. Саме зведені карти дають можливість з певністю говорити про взаємовідносини говорів відповідного більшого діалектного угруповання чи й національної мови, стають надійною основою при створенні наукової класифікації місцевих діалектів, справді загальної діалектологічної карти певної мови.

Терміни картографування: ізоглоса; пасмо ізоглос; атомарні карти; синтетичні (зведені) карти; бланківка; ареал; ізоглоса – ізофона, ізоформа (ізоморфема), ізосинтакса, ізолекса, ізосема.

2. З історії лінгвогеографії

Лінгвогеографія – галузь мовознавства, що за допомогою картографічних знаків, нанесених на спеціальну карту, визначає територіальне поширення діалектних назв реальій, і подає класифікацію місцевих говорів та взаємовідносини різних діалектів.

Лінгвогеографія, тобто лінгвістична географія, порівняно молода галузь мовознавчої науки. Її зародження пов'язують з діяльністю німецького вчителя Георга Венкера. 1876 року він розіслав усім своїм шкільним учителям Рейнської області анкету-питальник, що містила

40 коротких фраз із 300 слів, які ілюстрували найважливіші фонетичні й граматичні особливості німецької мови. Згодом Венкер розширив територію свого дослідження. У вигляді лінгвістичних карт Венгер оформив відповіді на питальник. Перший випуск підготовленого ним «Діалектологічного атласу північної і середньої Німеччини» під редакцією Фердинанда Вреде опубліковано у 1881 року. Цей рік і можна вважати початком історії лінгвогеографії.

Етапом у розвитку лінгвогеографії стала публікація протягом 1902 –1910 рр. «Лінгвістичний атлас Франції» у 12-ти томах, підготовленого Жулем Жільєроном і Едмондом Едмоном. Також було видано: лінгвістичні атласи говорів Японії (1905, 1906), Сирії і Палестини (1915), Китаю (1928), Нової Англії (1939–1943).

За неповними даними на сьогодні у світі вийшло вже близько 2000 лінгвістичних атласів.

Атласи бувають загальнонаціональними й регіональними, тобто такі, що охоплюють усю національну територію чи тільки якусь частинку (регіон) цієї території.

Початки української лінгвогеографії треба пов'язувати з іменем проф. І. М. Зілинського 1912 – 1913 рр. Він видав Карту українських говорів з 1 кольоровою мапою та 20 сторінок тексту [Зілинський 1933].

Однак бувають атласи, що охоплюють декілька національних територій, на яких представлено дані декількох мов. Наприклад, «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас», спершу була запланована праця над проектом, згодом він виходить окремими випусками. З 1965 по 1975 років вперше в історії славістики за єдиною програмою, що охоплює 3 454 питання з усіх рівнів мовної структури – фонетики, словозміни, словотвору, синтаксису, лексики й семантики, – було обстежено всі слов'янські мови і записано єдиною транскрипцією діалектні матеріали з говірок майже 850 населених пунктів у всіх слов'янських країнах, а також у деяких сусідніх неслов'янських, але де споконвіку проживає слов'янське населення.

Другою працею – «Лінгвістичний атлас Європи». Обстежено говірки 2500 н.п. у всіх країнах Європи, подано матеріал з майже ста європейських мов. На Україні у 1983 році. Основна частина тексту надрукована французькою мовою, а коментарі часто англійською й німецькою мовами.

3. Лінгвістична термінологія та принципи картографування мовних явищ

Лінгвогеографія має власну усталену термінологію.

Бланківка – географічна карта, на якій позначені лише гідроніми та кордони. Залежно від масштабів подаються або лише обласні центри, або, крім них, районні центри. У цих населених пунктах, як правило, діалектологічні записи не роблять. Замість назв сільських населених пунктів, у яких записаний матеріал, ставиться крапка, а зверху пишеться

порядковий номер. В окремому спискові біля цих номерів указується назва села, район, область (якщо потрібно – країна).

Картографічні знаки. Під крапкою і порядковим номером наноситься картографічний знак, що відповідає якомусь мовному явищу. Картографічні знаки – це геометричні фігури (коло, трикутник, прямокутник, ромб та ін.), зафарбовані різними кольорами (в кольорових атласах) або заштриховані (у чорно-білих).

Розрізняють протиставлення першого рівня (в лексичних атласах) – це протиставлення за коренями; для різних коренів використовуються різні кольори або різне штрихування, наприклад: ‘назви зайчат, що народилися навесні’ позначаємо *марц’ук* колом; *майовік* зафарбованим колом; *весн’анік* заштрихованим колом.

Протиставлення другого рівня – за словотворчими засобами, передаються різними геометричними фігурами, крім кола, і мають зафарбування чи штрихування відповідних коренів, напр.: *марц’івок* позначаємо трикутником; *майовік* позначаємо зафарбованим трикутником; *веснч’ук* позначаємо трикутником, що заштрихований.

Протиставлення третього рівня відбивають фонетичні або акцентні відмінності, вони позначаються просвітами або рисками у відповідних геометричних знаках.

Легенда. Пояснення картографічних знаків називаються легендою карти. Вона може бути вміщена на цій же карті, може бути на іншій сторінці або у спеціальних коментарях.

Ареал – це територія поширення певного мовного явища.

Ізогліба – це умовна лінія, яка відділяє ареал одного мовного явища від іншого. Розрізняють: *ізофона* – відділяє фонетичне явище; *ізоформа* (ізоморфема) – морфологічне; *іzosинтакса* – синтаксичне; *ізолекса* – лексичне; *ізосема* – семантичне явище.

Лекція 14. УКРАЇНСЬКА МОВА ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ. НАЙВІДОМІШІ ДІАЛЕКТОЛОГИ

План

1. Українська мова у Західній та Східній Європі.
2. Українська мова у Центральній Європі
3. Українська мова на Американському континенті та Австралії.
4. Найвідоміші діалектологи.

Вважалося, що до 2014 кожний третій українець проживав поза межами України, але з початком війни їхня кількість збільшилася, особливо з 24 лютого 2022 року. Отже тих, хто поза Україною, і називаємо українською діаспорою.

Значимо, що українська діаспора вважається однією з найосвіченіших серед усіх світових діаспор, вона на другому місці у світі! А хто на першому?

У СУМ подано таке визначення: “Розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі його батьківщини” [СУМ, XI, 679].

Ці слова із СУМ не підходять до українців, які здавна проживають на своїх землях у Білорусі (Берестейщина), Росії (Кубань, Стародубщина), Польща (Лемківщина, Холмщина, Підляшшя), у Молдові, Румунії. Вони не вигнані з України, а там живуть споконвіку. А ті, хто переселився у ці країни пізніше, – це вже діаспора.

1. Українська мова у Західній і Східній Європі. Мовознавці.

У Західній Європі українська мова поширена завдяки українцям та їхнім нащадкам. Еміграція на цю частину Європи почалася близько триста років тому. Загальна кількість українців – 93 тисячі чоловік (1989).

В *Австрію* почалася еміграція після приєднання Галичини та Буковини до Австрійської імперії. Багато українців живуть у Відні. Українці мають православну церкву, а з 1950 років були українські садки, школи, вузи, видавництво «Наші дні», виходили газети «Останні новини», «Промінь», журнали «Літавра», «Звено».

У *Бельгії* налічується близько 3 тис. українців (1989 рік), які приїхали сюди в основному після 1945 року. Вони мешкають у Брюсселі, Левені, провінціях Ено, Лімбург, Льєж. Тут діють Українське науково-освітнє товариство (з 1947 року; опікується школами для українських дітей), Об'єднання українок Бельгії (з 1948 року) та інші національні громадські організації. У 1948 році створено Головну раду українських громадських організацій Бельгії. Виходять часопис «Вісті» (з 1945 року) — орган Українського допомогового комітету в Бельгії, журнали «Голос Христа Чоловіколюбця», «Крилаті». У 1947—1948 роках виходив місячник «Тризуб».

У *Голландії* живе близько 1 тис. українців, які входять до Об'єднання українців у Голландії (з 1948 року). У XVII столітті у вищих школах країни навчалися українські студенти.

Утворений за ініціативою Андрея Шептицького Апостолат для українців фінансував (1948—1950 рік) Українську католицьку семінарію у Кюлемборгу, У Тілбурзькому університеті існує кафедра українознавства

В *Люксембурзі* живе невелика група українців, що поселилися тут у 1933 р.

В *Іспанії* українці — переважно студенти Колегії Святого Якова. Об'єднані в Товаристві студентів-католиків «Обнова» та однойменному хорі при ньому (з 1947 року) та в Українській студентській громаді (з 1956 року).

В *Італії* після 1596 року постійно перебуває невелика українська громада греко-католицького духівництва Рима та його околиць (Українська колегія Святого Йосафата, Українська папська семінарія, храм Святої Софії й Український католицький університет ім. Святого Климента, Головний монастир сестер служебниць (з 1947 року) і василіанок (з 1953 року), монастир «Студіон» (1954 рік) і Турина (салезіяни). У Ватикані, в архівах зберігаються документи з історії України. З 1939 року ватиканське радіо щодня транслює програму українською мовою. У 1945—1947 роках в Італії було близько 15 тис. українців, переважно військовополонених, які згодом виїхали до Великої Британії. В 1954—1956 роках видавався італійською мовою журнал «Ucraina» («Україна»). В університетах Рима і Неаполя були організовані факультети української мови.

У *Швеції* мешкає близько 2 тис. українців (1991 рік). З'явилися вони тут ще за часів Київської Русі. Великий потік емігрантів (після 1709 року) був зумовлений подіями Північної війни. Сучасна українська діаспора склалася в основному після Першої та Другої світових війн. Найчисельніші групи — у Стокгольмі, де у 1947 році засновано Українську громаду, що видає кварталний бюлетень «Скандинавські вісті» (з 1954 року); у Мальме, де діє Українське культурне товариство; в Еребру, де є Українсько-шведська громада. Шведський уряд виділяє кошти на утримання державної української школи.

Українська мова у Східній Європі.

В сучасній *Румунії* українська мова зберігається щонайменше в 100 населених пунктах повітів Марамуреш, Сату-Маре, Сучава, Караш-Северин, Тиміш, Тулча. Загальна кількість українців у Румунії за офіційними даними — понад 66 тисяч, фактично ж їх значно більше. Українські говірки Румунії належать переважно до південно-західного наріччя української мови, а саме — до середньозакарпатського, гуцульського та покутсько-буковинського діалектів.

В українських населених пунктах вивчають у школах українську мову й літературу як предмет, раніше існували ліцеї з українською мовою викладання. На філологічному факультеті Бухарестського університету було українське відділення з нерегулярним набором. Видаються підручники й посібники з української мови й літератури. У 1990 році

утворилася Спілка українців Румунії, яка видає двотижневик «Вільне слово» (в 1949—1989 роках виходила газета «Новий вік»), публікацію «Український вісник».

Українські говори в Румунії досліджували І. Петруц, М. Павлюк, І. Робчук, С. Бодзей та інші.

Вплив *сербської і хорватської* мов позначився переважно на активізації спільних для цих мов форм орудного відмінку однини іменників жіночого роду з флексією -ом (вбдом, вулиц'ом, сбл'ом), енклітичних займенникових форм тощо. Поширилася тенденція до невідмінювання числівників (післ'а п'ят' роки, в'ід в'іс'ім л'іт).

Лексичний склад генетично неоднорідний; включає загальнонародну і діалектну лексику, запозичення. Зберігся принесений з батьківщини основний словниковий фонд, який стосується повсякденного життя (стіл, крісло, царбк «шафа для посуду», горн'ї, бан'ак, душка «плаття»), корчунок, фіра, грал'ї, ковал', бл'ахар, побережник тощо.). Однак потреби в номінації реалізуються здебільшого засвоєнням сербської і хорватської лексики, тому в словниковому складі переселенських говірок значна кількість запозичень. Малопродуктивним є спосіб творення назв на ґрунті власних дериваційних засобів.

Незважаючи на ряд інновацій, які з'явилися на різних рівнях структури українських говірок *Боснії*, вони в основі своїй залишилися українськими. Працюють українські культурно-мистецькі товариства. Українською мовою пишуть письменники П. Головчук, О. Власов, С. Кулеба, Р. Мизь, В. Стрехалюк, М. Ляхович, Н. Ляхович, Н. Сапун, І. Терлюк, Б. Гралюк та інші. Нею друкуються матеріали в журналах «Нова думка», «Думки з Дунаю». Сформувався локальний варіант української літературної мови — русинська мова.

Українці живуть на території сучасної *Словаччини* віддавна: за окремими джерелами — з 10-12 ст. Компактні поселення розташовані в основному вздовж словацько-українського кордону і далі зі сходу на захід смутою завширшки 5—45 км і завдовжки понад 160 км обіч словацько-польського кордону майже до гір Високі Татри.

В українських селах Східної Словаччини діють українські школи, щоправда, часто паралельно зі словацькими, в яких є лише окремі українські класи. У місті Пряшеві — український театр, українське відділення при спілці словацьких письменників, відділ української літератури Братиславського словацького педагогічного видавництва.

Угорщина. Єдиним селом, в якому українська мова збереглася як засіб спілкування у побуті, є Комлошка біля Шарошпатака (комітат Боршод-Абауй-Земплен, а частково село Мучонь та передмістя м. Мішкольца Герембель). Місцеві жителі, чиє українське пракоріння сягає давніх віків, називають себе здебільшого то словаками, то руснаками.

У Данії, Норвегії, Фінляндії теж є невеликі групи українців.

2. Українська мова у Центральній Європі

У Польщі налічується понад 300 тисяч автохтонних українців, що компактно проживають у південно-східних районах (на південь від міст Новий Сонч, Ясло, Кросно, Санок) — північні лемки вздовж польсько-українського кордону (часто впереміш з поляками), надсянці в районі Перемишля (верхнього басейну р. Сян), далі на північ між Бугом і Нарвою — носії підляських говірок (Холмщина).

Більшість автохтонного українського населення в Польщі — селяни, що користуються своїми місцевими говірками. Літературна мова, як і діалекти польських українців, зазнали впливу польської мови, зокрема в лексиці, особливо фаховій, суспільно-політичній. Поширенню української літератури мови сприяє українська преса в Польщі, зокрема щоденна газета «Наше слово» (з 1956 року) і додаток до неї «Дитяче слово» (пізніше «Світанок»), щомісячний журнал «Наша культура» (з 1958 року).

Існувала кафедра української мови у Люблінському університеті ім. М. Кюрі-Склодовської. Видавався альманах «Над Нарвою і Бугом», де друкувалися наукові статті, вірші та твори.

У Німеччині проживає близько 20 тис. українців (1989 рік). У XVIII–XIX століттях українці приїздили сюди групами із західноукраїнських земель на сезонні роботи. Під час Першої світової війни тут було близько 200 тис. українських військовополонених. Після поразки національно-визвольних змагань 1917—1921 років частина українських політичних біженців знайшла притулок у Німеччині. Перед 1939 роком тут проживало близько 10 тис. українців. Центром української еміграції був Берлін. На кінець Другої світової війни в Німеччині опинилося 2,5—3 млн українців (військовополонені, примусово вивезені на роботи до Німеччини та інші), більшість з яких була репатрійована. Центром громадського, наукового та культурного життя українців у Німеччині, всієї діаспори став Мюнхен. Тут міститься Український вільний університет (з 1946 року), Європейське представництво Української вільної академії наук, Український технічно-господарський інститут (з 1945 року — у Регенсбурзі, з 1952 — у Мюнхені), видавництва («Українське видавництво», «Сучасність», «Молоде життя», «Verlag Ukraine», що разом з Німецько-українським товариством видає німецькомовну літературу про Україну тощо), у 1954—1995 роках працювала українська редакція радіостанції «Свобода», з 1954 року виходив громадсько-політичний тижневик «Шлях перемоги» (з 1992 року — у Львові, з 1996 — у Києві), католицький релігійно-суспільний тижневик «Християнський голос» (1949—1951 рік), місячник «Сучасність» (з 1961 року; з 1992 — у Києві).

У Франції нараховується близько 30 тис. українців (1989 рік). Першими переселенцями були прихильники гетьмана І. Мазепи. Наприкінці XIX — на початку XX століття сюди

прибуває з Наддніпрянщини й Галичини чимало інтелігенції, за участю якої створюється осередок українського громадського і культурного життя. Багато українців приїхало після Першої світової війни (учасники національно-визвольних змагань 1917—1921 років, заробітчани з Галичини). Під час Другої світової війни тут опинились українці, примусово вивезені на роботи, та полонені. Багато з них вступали до лав Руху Опору, об'єднувалися в українські бойові загони. Після війни до Франції переїхали українці з таборів переміщених осіб в Австрії і Німеччині. Освіта українською мовою забезпечується громадськими організаціями. Є українські школи, заняття в яких проводяться по середах (Париж, Ліон), та тритижневі курси українознавства під час канікул. Підготовка фахівців з української мови здійснюється у державних вищих школах: з 1939 року — у Національному інституті східних мов і цивілізацій, з 1972 року — в університеті Париж VIII (Сен-Дені) та в університеті Бордо. Питаннями культури опікується Українське академічне товариство. Наукова робота зосереджена в Сарселі біля Парижа, де перебуває НТШ в Європі, що видає «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Вісті із Сарселю», «Вісті Наукового товариства ім. Шевченка в Європі». Там же перебуває редакція «Енциклопедії українознавства», Комісія допомоги українському студентству.

У Швейцарії живе невелика група українців. Першими емігрантами були інтелігенти, які в другій половині XIX ст. через національні утиски з боку імперських російського та австро-угорського урядів залишили свою батьківщину і в 70-х роках XIX століття створили тут український громадсько-культурний осередок. Заснована М. Драгомановим «Українська друкарня» (1876—1919 рік) видала 112 книг і брошур. Українська діаспора в Швейцарії сприяє налагодженню зв'язків України зі світом. Особливо велика заслуга в цьому проф. Б. Гаврилишина.

3. Українська мова на Американському континенті та Австралії

Більшість американських українців (бл. 80 %) народилися у США. Лише 15 % походять з Наддніпрянщини, половина — з Галичини та Буковини, 35 % — із Закарпаття. Українці (89 %) живуть переважно у містах. Конформістські погляди частини емігрантів, їхнє бажання пристосуватися до нових мовних обставин привели їх та їхніх нащадків до швидкої асиміляції і таким чином вивели їх поза межі української громади та сфери функціонування української мови.

Перша світ, війна змінила тематику, поезія стала патріотичною як відгомін великих подій визвольних змагань. З першими прозовими творами виступили Г. Грушка, Ю. Чупка, С. Макар, Н. Дмитрів, З. Бичинський, з драматичними — М. Струтинський, І. Луцик, Є. Мусійчук. Українські письменники США і Канади входять в Об'єднання українських письменників в еміграції «Слово» (засновано 1954 року) з найактивнішими філіями в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго. На 1990 рік воно об'єднувало 128 письменників і критиків, з них

63 — у США: М. Тарнавська, С. Гординський, Ю. Шевельов, Д. Гуменна, Василь Барка (справж. — Василь Очерет) тощо. Ці письменники не створили окремої емігрантської літератури: тематично і психологічно, з погляду образності, вони продовжували бути частиною загальноукраїнського літературного процесу.

Масова еміграція в *Австралію* розпочалася наприкінці 1940-х років, а найбільшого розмаху набула 1949 року — з Німеччини, з так званих таборів переміщених осіб («Ді-Пі»).

Відразу після прибуття до Австралії українці згуртувалися, розпочалося громадське і церковне життя. У столицях всіх шести штатів утворилися об'єднання, які називалися українськими громадами Вікторії, Тасманії тощо. Для координації дій і співпраці всі громади об'єдналися в Союз Українських Організацій в Австралії. Окрім того, розпочав діяльність Союз Українок Австралії, молодіжні організації «Пласт» і «СУМ», утворилися спортивні товариства «Копаного м'яча» і «Відбиванки». Ветерани двох світових воєн, колишні вояки УПА також створили свої організації.

Місцями розселення українців є штати Новий Південний Уельс, Вікторія, Південна Австралія в околицях найбільших індустріальних міст Австралії, біля Сіднею, Мельбурну та Аделаїди. Менші скупчення виникли в Перті, Брисбені, Окслі, Ньюкастлі, Волонгонзі, Джилонгу, Саншайні та невеличка громада в столиці Австралії Канбері й її околицях Квінбієну. Живуть поодинокі родини в місті Кернс та в Аліс-Спрингс. Невеличка громада українців живе в Тасманії.

Сьогодні старша генерація, яку можна назвати будівничими українського життя в Австралії, поступово вимирає, а покоління, народжене в цій країні, має інші інтереси. Тепер в Австралії немає жодного українського театру, а громади в деяких провінційних містах перестали взагалі існувати. За останніх 40 років тут не було жодного припливу свіжої крові — еміграції з України. Лише незначна частина теперішніх емігрантів долучається до старої української громади. Українська громада має хороші стосунки із Посольством України в Австралії (м. Канберра).

3. Найвідоміші діалектологи

Олекса Горбач народився у с. Романів Перемишлянському р-ні Львівської обл. (05.02.1918 – 23.05.1997). Український і німецький філолог, доктор філологічних наук з 1951 р. Працював доцентом вільного університету у Мюнхені, викладачем української та польських мов у Геттінгені. У 1948 році захистив докторську дисертацію «Наголос Зизанієвого «Лексису» з 1956 р.», а 1951 р. – дисертацію «Арго в Україні».

Автор праць з українського арго: «Арго українських вояків» (1963), «Арго українських школярів і студентів (1966), «Арго слобожанських сліпців («невлів»)» (1971).

Видані такі праці з української діалектології: «Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області» (1965), «Діалектний словник північно-

доброджанської говірки села Муругиль над Дунаєм» (1969), «Північно-українська говірка й діалектний словник села Ступно, колишнього повіту Здовбунів» (1973), «Південно-лемківська говірка й діалектний словник села Красний Брідблизько Меджилаборець (Пряшівщина)» (1973), «Говірка Комарна й Комарнянщини» (197) тощо.

Працював також у галузях сучасної української мови, ономастики, міжмовних контактів, церковно-слов'янської мови, полоністики.

Михайло Лесів (03.05. 1928 р.) народився у с. Стара Гута Бучацького р-ну на Тернопільщині) – польський мовознавець, україніст і славіст, доктор філологічних наук з 1973 р. Автор праць з діалектології – «Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах 17-18 ст.» (1961), «Українські говори на території народної Польщі» (1973), «Місцеві власні назви Люблінщини» (1972), «Власні імена людей в українських загадках» (1979-1980), , дослідження «Українські говірки у Польщі» (1987).

Фелікс Чижевський (03.04.1949) народився у с. Заріка Біло-Підляського воєводства, Польща) – польський мовознавець, доктор гуманістичних наук з 1982 року. З 1998–2018 року – керівник кафедри україністики Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської. Досліджує польські та українські говори, фольклор українсько-польського етнічного порубіжжя. Уклав регіональний двомовний атлас, який відбиває вплив різних чинників на динаміку структури українських говірок у польськомовному оточенні – «Atlas gwar polskich I ukrain'skich okolic Włodawy@» (1986) та регіональну діалектну хрестоматію «Польські та українські діалектні тексти зі східної Люблінщини» (1998).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Які основні вимоги до фонетичної транскрипції?
2. Які допоміжні знаки у фонетичній транскрипції?
3. Вимоги фонетичної транскрипції до записування зв'язних текстів?
4. У яких словах наявні відмінності від літературної мови у системі голосних звуків?
5. У яких словах наявні відмінності від літературної мови у системі приголосних звуків?
6. Указати різницю в закінченнях відмінюваних частин мови супроти літературних відповідників?
7. Які лексеми відсутні в літературній мові? Чи можна з контексту встановити їхнє значення?
8. Назвіть морфологічні способи словотвору?
9. Які морфологічні особливості іменника?
10. Які морфологічні особливості прикметників?
11. Які морфологічні особливості дієслова?
12. У чому полягають морфологічні діалектні явища-архаїзми? Які діалекти особливо багаті на морфологічні архаїзми?
13. Які лексеми відсутні в літературній мові? Чи можна з контексту встановити їхнє значення?
14. Основні типи діалектних відмінностей у словосполученні?
15. Характеристика особливостей будови складного речення?
16. Назвати словосполучення зі зв'язком керування?
17. Особливості побудови простих речень?
18. Особливості побудови складних речень?
19. Які ви знаєте діалектні словники?
20. Назвіть межі західнополіського говору?

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Поділ мови на народну і літературну. Поняття про діалектологію.
2. Говірка, говір (діалект), наріччя.
3. Джерела вивчення діалектів. Методи збирання діалектного матеріалу. Методи діалектологічних досліджень.
4. «Таємні» слова в дитячому мовленні. Професіоналізми.
5. Жаргон.
6. Арго
7. До питання про діалектне членування української мови. Українські наріччя.
8. Говори південно-східного наріччя.
9. Говори північного наріччя.
10. Говори південно-західного наріччя.
11. Поняття фонем. Склад вокалізму української діалектної мови. Частотність уживання голосних фонем.
12. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму.
13. Поняття про словотвірні діалектизми.
14. Різновиди відмінностей у словотворі. Префіксальний спосіб словотвору. Префіксально-суфіксальний.
15. Суфіксальний спосіб словотвору.
16. Словоскладання; контамінація.
17. Інші способи словотвору.
18. Неморфологічні способи словотвору.
19. Особливості діалектного наголосу.
20. Морфологічні особливості діалектизмів.
21. Типи відмінностей у синтаксисі діалектної мови.
22. Семантичні діалектизми.
23. Діалектні фразеологізми. Народні прислів'я, приказки, складанки і т. ін., відбиття у них діалектних особливостей говірок.
24. Предмет і завдання лінгвістичної географії.
25. З історії становлення лінгвогеографії.
26. Лінгвогеографічна термінологія.
27. Принципи картографування мовних явищ
28. Атласи української мови.
29. Поняття про діалектографію і діалектологію.
30. Діалектні словники української мови, принципи їх укладання.
31. Діалектна текстографія.
32. Внесок К. П. Михальчука в українську діалектологію.
33. Внесок О. Горбáча в українську діалектологію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркушин 2012a – Аркушин Г. Голоси з Берестейщини. Луцьк, 2012. 534 с.
2. Аркушин 2010 – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся. Луцьк, 2010. 542 с.
3. Аркушин 2007 – Аркушин Г. Голоси з Підляшшя. Луцьк, 2007. 534 с.
4. Аркушин 2012 – Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навч. посіб. Луцьк : Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. 256 с.
5. Аркушин 2004 – Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк, 2004. 764 с.
6. Аркушин 2014 – Аркушин Г. Народна лексика Західного Полісся. Луцьк, 2014. 236 с.
7. Аркушин 1991 – Аркушин Г. Л. Мисливська лексика західнополіського говору. *Дослідження з української діалектології*. К. : Наук. думка, 1991. С. 181–225.
8. Аркушин 2016 – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк, 2016. 648 с.
9. Аркушин 1991 – Аркушин Г. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся. *Поліська дома : фольклорно-діалектологічний збірник*. Вип. I. Луцьк : РВВ Волин. обл. управл. по пресі, 1991. С. 113 – 185.
10. Аркушин 2022 – Аркушин Г. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення. Луцьк: ФОП Іванюк В. П., 2022. 196 с.
11. Атлас – Атлас української мови / за ред. І. Матвіяс, Н. Пилипко, Ф. Жилко, Я. Закревська, Л. Григорчук та ін. т. 1 – 1984, т. 2 – 1988, т. 3 – 2001
12. Бевзенко 1980 – Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К.: Вища кола, 1980. 247 с.
13. Бідношия 2008 – Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К., 2008. 480 с.: іл.
14. Бідношия 2006 – Бідношия Ю. Етнолінгвістичні матеріали з Північного Підляшшя. К., 2006. 36 с.
15. Білецький-Носенко 1966 – Білецький-Носенко П. Словник

української мови / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Підготував до випуску В. В. Німчук. К. : Наукова думка, 1966. 424 с.

16. Білодід 1973 – Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. / за заг. ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1973.

17. Бріцина 2004 – Бріцина О. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині : тексти та розвідки. К., 2004. 575 с.

18. Буковинські 2006 – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів. / уклад. Н. О. Руснак, Н. В. Гуйванюк, В.О. Бузинська. Чернівці : Рута, 2006. 383 с.

19. Ващенко 1968 – Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1968. 157 с.

20. Ващенко 1969 – Ващенко В. С. Про лексичну систему сучасних говорів Наддніпрянщини. *Сучасні говори Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ, 1969. С. 3 – 11.

21. Виноградов 1977 – Виноградов В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва : Наука, 1977. С. 140–161.

22. Ганудель – Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Пряшів. Т. I., 1982; Т. II., 1989; Т. III, 2001; Т. IV. 2010.

23. Глуховцева 2003 – Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. Луганськ : Альма-матер, 2003. 183 с.

24. Говірка 2003–2005 – Говірка с. Машеве Чорнобильського району / уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика Ч. 1–4. К. : Довіра, 2003 – 2005.

25. Говірки 2000 – Говірки південно-західного наріччя української мови : зб. текстів / упор. Н. М. Глібчук. Львів, 2000. 155 с.

26. Говірки 2008 – Говірки Південної Київщини : зб. діал. текстів / упор. Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси, 2008. 370 с

27. Говірки 1966 – Говірки Чорнобильської зони : тексти / упоряд. П. Ю. Гриценко та ін. К. : Довіра, 1966. 358 с.

28. Говори 1977 – Говори української мови : зб. Текстів / укл.

С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка; за ред. Т. В. Назарової. К. :
Наук. думка, 1977. 590 с.

29. Голоскевич 1929 – Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами
українського правопису Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929. 628 с.

30. Голянич 201 – Голянич М. Мовний портрет села Тюдів у 2-х т. Івано-
Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 1 000 с.

31. Гримашевич 2002 – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття
середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. 183 с.

32. Грушевський 2008 – Грушевський М. С. Твори у 50-ти томах. Л.:
Світ, 2008. Т. 14. С. 94 – 98.

33. Гуцульські говірки 1997 – Гуцульські говірки : короткий словник /
відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 231 с.

34. Гуцульщина 1987 – Гуцульщина : історико-етнографічне
дослідження / гол. ред. П. І. Арсенич. К. : Наукова думка, 1987. 472 с. + 20
ілюстрацій.

35. Дзензелівський 1958 – Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас
українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород. Ч. I., 1958; Ч. II,
1960; Ч. III, 1993.

36. Євтушок 1993 – Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного
Полісся. Рівне, 1993. 134 с.

37. Євтушок 1990 – Євтушок О. М. Народна будівельна лексика
Західного Полісся. Рівне, 1990. 145 с.

38. Желехівський 1886 – Желехівський Є. Малоруско-німецький словар :
у 2 т. Л. : з дукарні тов. им. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1886. 1117 с.

39. Жилко, 1966 – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.
К.: Радянська школа, 1966, 307 с.

40. Закревська 1976 – Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору
в ареальному аспекті. К.: Наукова думка, 1976. С. 51

41. Залеський 1973 – Залеський А. М. Вокалізм південно-західних
говорів української мови. К. : Наук. думка, 1973. 155 с.

42. Зілинський 1933 – [Зілинський І. Карта українських говорів / ред. Р.](#)

Смаль-Стоцький. Варшава : б. в., 1933. 1 мапа : кольор., 20 с. тексту.

43. Зінчук 2010 – Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 164 с.

44. Історія 2004 – Максимович Михайл. О правописании Малороссийского языка: Письмо к Основьяненко. *Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія*. Київ, 2004. С. 88–106.

45. Климчук 1968 – Климчук Ф. Д. Специфическая лексика Дрогичинского Полесья. *Лексика Полесья*. Москва, 1968. С. 20 – 78.

46. Конобродська 2007 – Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди: етнолінгвістичні студії. Т. 1. Житомир : Полісся, 2007. 353 с.

47. Корзонюк 1987 – Корзонюк М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. К., 1987, С. 62 – 267.

48. Кульбеда 2018 – Кульбеда Д. Мотольський словник. Мінск : Смэлтак, 2018. С. 3–78.

49. Корзонюк 1987 – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ, 1987, С. 62 – 267.

50. Куриленко 1991 – Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів. Суми, 1991. 124 с.

51. Латта 1991 – Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. Братислава, 1991. 552 с.

52. Лизанець 2003 – Лизанець П. Діалектологія як наука сучасного модерного мовознавства. *Діалектологічні студії 3*. Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів, 2003. С. 247 – 256.

53. Лисенко 1974 – Лисенко С. П. Словник поліських говорів. К. : Наук. Думка, 1974. 260 с.

54. Магрицька 2003 – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська обл.). Луганськ, 2003. 172 с.

55. Масько 2003 – Масько Д. Український сленг та міжмовна

інтерпретація. *Культура слова*. Вип. 62. К., 2003. С. 34 – 39.

56. Матіїв 2013 – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013. 603 с.;

57. Матеріали 1982 – Матеріялы для словаря Малорусскаго нарѣчя, собраня въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской Словесности въ цѣсарскомъ королевскомъ Львовскомъ Университетѣ. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. № 10. Пряшів, 1982. С. 351–612.

58. Матіїв 2013 – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013. 603 с.

59. Михальчук 1872 – Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. *Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. Край*. Т. 7, В. 1. СПб., 1872.

60. Мойсієнко 1996 – Мойсієнко В. М. Із поліської народної медичної термінології. *Полісся: мова, культура, історія*. К., 1996. С. 147 – 151.

61. Мойсієнко 2006 – Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир, 2006. 446 с.

62. Молотков 1977 – Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Л. : Наука, 1977. 281 с.

63. Москаленко 1962 – Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології (радянський період). Одеса: Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова, 1962. С. 41.

64. Назарова 1985 – Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. К. : Наук. думка, 1985. 136 с.

65. Наконечний 1941 – Наконечний М. Ф. Програма з української діалектології для університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів. К., 1941.

66. Нестерчук 2014 – Нестерчук О. Атлас варіантів власних особових імен Волинського Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 132 с.

67. Никончук 1990 – Никончук М. В. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських

мов. Житомир, 1990. 369 с.

68. Никончук 1994 – Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся. Київ; Житомир, 1994. 17 с. + 200 карт.

69. Никончук 1990а – Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. К. : Наук. думка, 1990. 291 с.

70. Огієнко 1973 – Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.

71. Омельковець 2006 – Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. Луцьк, 2006. 302 с.

72. Онишкевич 1984 – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч. I–II. К. : Наук. Думка, 1984.

73. Павлюк 2003 – Павлюк М. Українські говори Румунії : діалектні тексти. Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто, 2003. 784 + XVI с.

74. Слобожанщина 2002 – Північно-східна Слобожанщина : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій. Львів, 2002. 255 с.

75. Пошивайло 1993 – Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). Опішне, 1993. 235 с.

76. Приступа 1957 – Приступа П. І. Говірки Брюховецького району Львівської області. К., 1957. 131 с.

77. Пшепюрська 1938 – Пшепюрська М. Надсянський говір. Варшава, 1938. 88 с.

78. Розповіді 1998 – Розповіді з Підкарпаття : Українські говірки східної Словаччини. Нью-Йорк–Прага–Київ, 1998. 321 с.

79. Романюк 1991 – Романюк П. Ф. Лексика весільного обряду правобережного Полісся. *Дослідження з української діалектології*. К. : Наук. думка, 1991. С. 225–251.

80. Сабадош 1999 – Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород, 1999. 104 с.

81. Сабадош 2008 – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села

Сокирниця Хустського району. Ужгород : Ліра, 2008. 480 с.

82. Селівачов 2009 – Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). К., 2009. XVI + 408 с., іл.

83. Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. К.: Наукова думка, 1973, 279 с.

84. Словарь 1907-1909 – Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. К. : Вид-во АН УРСР, 1907–1909.

85. Словник 2005 – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

86. СУМ – Словник української мови: в 11-х томах. К.: Наукова думка, 1970 –1980.

87. Сучасна 2002 – Сучасна українська літературна мова : підруч. / за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., доп. К. : Вища школа, 2002. С. 228.

88. УМЛШ 1990 – Українська мова і література в школі. 1990. №6. С. 61.

89. Хобзей 2002 – Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

90. Чабаненко 1992 – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. I–IV. Запоріжжя, 1992.

91. Чирук 2010 – Чирук Л. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся. Луцьк, 2010. 152 с.

92. Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002.

93. Шевченко 1997 – Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : словник народної термінології. К. : Артанія, 1997. 312 с. + іл.

94. Шило 1957 – Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 254 с.

95. Файловий архів студентів : вебсайт. URL: <https://studfile.net/preview/2425929/page:12/> (дата звернення: 15.01.2023).

96. О. Павловський у «Грамматика малоросійскаго нарѣчя» : вебсайт. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpav10.htm>

97. Я. Головацький у праці «Розправа о язиці южноруськім і его нарїчіях»: вебсайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/G/GolovackyjJ/Statti/RozpravaOJazyciJuzhnoruskim.html>

98. Собовевський у праці «Нарис російської діалектології : вебсайт.
URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Moskalenko_AA/Narys_istorii_ukrainskoi_dialektolohii_radianskyi_period.pdf?PHPSESSID=hvrbtm1punaj9d33v6s4caar4

99. О. Шахматов у праці «До питання про утворення російських наріч» :
1894 вебсайт. URL:

Навчальне видання

Нестерчук Оксана Григорівна

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Конспект лекція

Видання друкується в авторській редакції